

İSTANBUL'UN TARİHSEL TOPOGRAFYASI

17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul

Wolfgang Müller-Wiener (1923-1991). Karlsruhe Yüksek Teknik Okulu Mimarlık Bölümü'nü 1951'de bitirdi. 1952-1956 yılları arasında Suriye'deki Resafa kazılarına katıldı. 1956'dan itibaren Milet antik kenti ve Batı Anadolu Ortaçağ kaleleri üzerine araştırmalar yaptı. 1962'de İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün ikinci müdürlüğüne atandı. Bu görevi sırasında İskenderiye'deki Abu Mena kazılarını yönetti. 1967'de Darmstadt Yüksek Teknik Okulu'nun mimarlık tarihi kürsüsünde ders vermeye başladı. Bu dönemde ilgisini İstanbul'un tarihsel topografyası üzerinde yoğunlaştırdı. 1976'da Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün birinci müdürlüğüne atandı ve bu görevini 1988'e kadar sürdürdü. İstanbul'da kaldığı bu süre zarfında Milet ve Priene kazılarını yönetti, ayrıca 1976-1986 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde antik dönem mimarlık tarihi dersleri verdi. 1988-1991 arasında Frankfurt ve Darmstadt üniversitelerinde öğretim üyesi olarak bulundu.

Başlıca yapıtları: *Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land, auf Zypern und in der Ägäis* (1966); *Bildlexikon zur Topographie Istanbul's* (1977); *Von der Polis zum Kastron* (1986); *Griechisches Bauwesen* (1988); *19. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat* (Renate Schiele ile birlikte, 1988); *Die Häfen von Byzantion, Konstantinupolis, İstanbul* (1994, Türkçe çevirisi: *İstanbul Limanı*, 1998).

WOLFGANG MÜLLER-WIENER

İSTANBUL'UN TARİHSEL TOPOGRAFYASI

*17. Yüzyıl Başlarına Kadar
Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*

Renate ve Wolf Schiele'nin işbirliği,
Nezih Fıratlı'nın katkısıyla

Çeviren
Ülker Sayın

İÇİNDEKİLER

Başlarken (Kurt Bittel) • 6
Önsöz • 7
Resim Açıklamaları • 9
Bibliyografya Kısaltmaları • 13

I. KENTİN TARİHİ

a) Byzantion • 16
b) Konstantinopolis • 19
c) İstanbul • 29

II. KONSTANTİNOPOLİS

Anonim (Bilinmeyen) Yapılar • 39
Hamamlar • 48
Anıt Sütunlar • 52
Limanlar • 56
Hippodrom • 64
Kiliseler • 72
Milion • 216
Antik Mezarlıklar (N. Fıratlı'nın katkılarıyla) • 219
Saraylar • 223
Meydanlar • 248
Caddeler • 268
Su Yapıları • 271
Savunma Yapıları • 286

III. İSTANBUL

Hamamlar • 324
Hisarlar • 332
Ticaret Yapıları (Hanlar-Çarşılar) • 343
Medreseler • 358
Camiler • 368
Saraylar • 492
Türebeler • 508
Su Yapıları • 514

Dizin • 521

BAŞLARKEN

Eski çağların önemli kentlerinin topografyası ile ilgili *Bildlexika zur Topographie* serisinden Roma, Ernest Nash; Atina ise, John Travlos tarafından kaleme alınmış ve geçtiğimiz yıllarda basılmıştır. Şimdi sıra, Marmara Denizi, Boğaz ve Haliç kıyılarında yer alan konumu, tarihi ve yazgısı ile dünya tarihi açısından en önemli merkezlerden birisi olan İstanbul'da. Modern çağın her zaman olumlu diye nitelenemeyecek süreci içinde doğal sınırlarının çoktan ötesine taşmış olan bu kent, önemini günümüzde çok farklı bir biçimde de olsa sürdürmektedir.

Bildlexika'nın hazırlanmasını daha başından beri destekleyen Alman Arkeoloji Enstitüsü Genel Müdürlüğü, bu kez, Roma ve Atina projelerinden farklı olarak, İstanbul için zamansal çerçevenin daha geniş tutulmasını önermiştir. Byzantion-Konstantinopolis döneminin Geç Ortaçağ'da sona erişine kadar olan zaman diliminin bu öneri kapsamına alınmasının nedeni açıktır. Aynı şekilde bunu izleyen, Sultan I. Ahmed dönemine kadar uzanan 150 yılın yapılarının da aynı biçimde ele alınılması kaçınılmazdır. Tam bu dönemde de Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları ve görkemi, sanki eski tarihinin organik bir uzantısını oluşturarak doruk noktasına ulaşmıştır. Böylece coğrafi ve politik açıdan bu benzeri olmayan kentin önemi yeniden kanıtlanır.

Bu yapıtı hazırlayan Wolfgang Müller-Wiener yıllarca İstanbul'un her döneminin tarihi ve yapıtlarıyla yoğun olarak ilgilenmiş bir bilim adamıdır. Bir yandan kütüphanelerde ve arşivlerde, öte yandan yapıların kendileri ve çevreleri ile ilgili çalışmalar yaparak kentin gelişimini yakından izlemiştir. Bu nedenle de bu yapıtın çıkarılabilmesi için gerekli olan kapsamlı bilgi donanımına sahip bulunduğu kesindir. Ortaya koyduğu kapsamlı ve zor iş için ona en içten teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Alman Arkeoloji Enstitüsü, artık uzun zamandır aramızda olmayan, ama kitabın ön çalışmalarında kendisine büyük yardımlarda bulunmuş kişilere de teşekkürü borç bilir: Feridun Dirimtekin, Ernest Mamboury, Arif Müfid Mansel, M. Is. Nomidis, Wladimir Schatiloff, Alfons Maria Schneider bunlar arasında yer alanlardan sadece bazılarıdır. Bu kitabın baskısı Alman Arkeoloji Enstitüsü Dostları Derneği'nin (Theodor Wiegand Derneği) büyük desteğiyle ve Wasmuth Yayınevi'nin diğer ciltlerde olduğu gibi bu cildin oluşumunda da gösterdiği büyük özen sayesinde gerçekleşmiştir.

KURT BITTEL
Mayıs 1977

ÖNSÖZ

1974 yılında kaybettiğimiz Günther Wasmuth, sahibi olduğu yayınevinde yayımlanan ve antik kültür merkezlerinin topografyasıyla ilgili *Bildlexika* (Resimli Sözlük) dizisi kapsamına Roma ve Atina'dan sonra İstanbul'u da alma isteğini dile getirmişti. Bu istek aslında daha 1968'de şekillenmeye başlayan bir projeyle, daha genç yaşta ölen Alfons Maria Schneider'in başlattığı bir çalışmayı sürdürmek ve İstanbul'da hâlâ mevcut ya da artık olmasa da varlıkları kanıtlanabilecek tarihsel anıtları belgeleme projesiyle yakından ilgilidir. Bu ciltte kesitlerle verilen genel yerleşim planları, sürdürülecek bu projenin ilk adımını meydana getirmiştir. Kitabın daha baştan beri kesin olarak belirlenmiş hacmi, eksiksiz bir belge sunuşuna olanak sağlamadığından, gerek tek tek bölümlerin uzunluğu ile ilgili, gerekse daha yakından incelenmesi gereken yapıların seçiminde bazı zorlukları birlikte getirmiştir. Antik Byzantion'dan kalan ve aralarında bağ kurulabilecek yapı kalıntıları bugüne kadar elimizde bulunmaktadır. Mevcut Bizans yapılarında ise olanakların verdiği ölçüde bir bütünlük sağlamaya gayret ettim. Osmanlı döneminden kalan yapılarda seçimi daha çok topografik ve sanat tarihi ile bağıntılı düşünceler yönlendirdi. Ancak Fatih Sultan Mehmed dönemi ile ilgili bölümün E. H. Ayverdi'nin çalışmaları ile tamamlanması gerektiğini düşünüyorum.* Yapıların seçiminde, söz konusu döneme göre, kentin o zamanki boyutlarını da göz önünde bulundurmak gerekiyordu: Bu nedenle Bizans dönemi için yapılar kentin surlarla çevrelenmiş daha dar bir bölümünden seçildi; Osmanlı dönemi için ise bunun dışında Eyüp, Galata, Üsküdar'daki yapılar ve Boğaz Hisarları da ele alındı. Böylece Osmanlı Dönemi'nin zamansal sınırını Sultan I. Ahmed dönemi oluşturdu (1609-1617).

Kenti iyi tanımayanlara İstanbul'un sorunlarına yaklaşım konusunda kolaylık sağlar düşüncesiyle bibliyografyasıyla birlikte kısa bir kent tarihi sunulmakta. Bunu, iki ayrı bölümde, Bizans ve Osmanlı yapıları izlemekte. Tek tek yapıların zenginliği ve birbirlerinden farklılıkları nedeniyle şimdiye kadar elimizde olan sözlüklerdeki alfabetik sıralama bu kitap için anlamlı olamayacağından, tek tek yapıları işlevlerine göre gruplara ayırdım ve bu gruplar içinde alfabetik bir sıralama yaptım. Bu sıralamada yapıların bugünkü Türkçe adlarını, o zamanki yazılışlarıyla verdim. Bunun dışında gerek tek tek yapılarda, gerekse sadece genel yerleşim planlarında yer alan yapıtlardan söz ederken, ilgili kaynaklardaki tanımlamalarını ve adlarını vermeyi de ihmal etmedim. Ayrıca bunlara kitaptaki genel yerleşim haritası için anahtar niteliği taşıyan dizinde de yer verdim. Resimlerin ve planların da yardımcı olacağını düşünerek, yer darlığı nedeniyle yapıların ayrıntılı betimlemelerinden vazgeçmek zorunda kaldım. Buna karşılık yayın tarihine göre sıralanmış bibliyografyaları bütünüyle vermeye çalıştım. Gene yerin az olması nedeniyle eski seyahatnamelelere istenen kapsamda yer verilemedi. Ayrıca Bizans ve diğer kaynak yapıtlardan yapılan alıntılar da sadece yapı tarihleriyle ilgileri oranında verildi (Bizans yapıtları hakkında R. Janin'in çalışmaları tamamlan-

yıcı bilgi vermektedir). Fotoğrafları seçerken de, çok yayınlanmış olan yapılardan ziyade, daha az tanınan yapılarınkine öncelik tanıdım. Osmanlı dönemi yapılarından yaptığım seçimlerde de aynı yöntemi kullandım.

İstanbul'daki bütün tarihi yapıtların planlarının yeniden elden geçirilmesinin, eldeki zengin arşiv malzemesi ışığında yapı tarihleriyle, yapı dönemleriyle, yapılan değişikliklerle ve nihayet bütün onarımlarıyla ilgili tamamlayıcı bilgilerin oluşturulmasının gerekliliğine inanıyorum. Ancak bütün bu söylediklerim özetleyici nitelikteki bu çalışmanın amacı olamazdı. Bu nedenle çalışma genelde var olan ve bibliyografyalarda yer alan verilere dayanılarak oluşturuldu. Bu kaynaklardaki çelişkilere değinildi, ancak *Bildlexika*'nın biçimsel özelliği nedeniyle ayrıtılarıyla tartışılmadı. Ama gene de tek tek görüşler ya da belli kaynaklar metindeki “[]” sayılarıyla verildi. Kaynakçada sadece basılmış eserler yer aldı. Basılmamış doktora çalışmaları ya da Türkiye'deki günlük gazetelerde yayımlanan yazılar ise ancak istisna oluşturan durumlarda alıntulandı. Elimizdeki plan malzemesi güven verici olmadığından ve sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmek için bütün planların aynı ölçekte ele alınması amacıyla, her plan için 1:1000, genel yerleşim planı için ise 1:5000 ölçeği öngörüldü. Ancak yer kazanma amacıyla zorunlu durumlarda bu kurala uyulmadı. Ayrıntılı planları elimizde bulunan bazı küçük yapılar için ise 1:200 ölçeği kullanıldı.

Adlarının hepsini saymam olanaksız pek çok dosta, yardımcıya, beni bilgilendiren kişilere, meslektaşlarıma, ayrıca pek çok kuruma da teşekkür borçluyum. Özellikle de 1956 yılında, yönetiminde “İstanbul'un Topografyası” kitabının çalışmalarına başladığım Kurt Bittel'e teşekkür borçluyum. Ayrıca gerek ara vermeksizin birlikte çalışmaları, gerekse destekleri için H. G. Beck, H. Belting, H. Çambel, T. Cansever, F. W. Deichmann, F. Dirimtekin, H. G. Evers, S. Eyice, O. Feld, N. Fıratlı, H. Hallensleben, K. Kreiser, R. Naumann, Y. Ötüken, U. Peschlow, C. L. Striker, H. Tayla, K. Tuchelt, M. Turmak'a; önerileriyle kitabın dış kapağının tasarımını belirleyen Wasmuth Yayınevi'ne, Sibylle von Bockelberg ve M. Heinrich'e teşekkür ederim. Renate ve Wolf Schiele'nin ve Darmstadt'lı çalışma arkadaşlarım Yvonne Meybom, Margot Maisenhälder, F. J. Henninger, C. Menz ve K. Müller'in sınırsız yardımları olmadan bu kitap çıkamazdı. Yıllar sonra ve yoğun çalışma sonunda kitap bitmiş olarak elimizde olsa da, hâlâ pek çok şeyin eksik olduğunun bilincindeyim. Bu nedenle Banduri'den bir alıntıyla sözlerime son verebilirim: *Si haec coniectura alicui non placuerit, meliorem proferat.*

WOLFGANG MÜLLER-WIENER
İstanbul, 1976 Sonbaharı

* Ekrem Hakkı Ayverdi 24 Nisan 1984 tarihinde vefat etmiştir.

RESİM AÇIKLAMALARI

ÖN AÇIKLAMA:

Tüm resimlerin ve planların kaynakları ya da krokileri verilmiştir. Resimlerde kullanılan DAI (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü fotoğraf arşivi); Schiele (Renate Schiele arşivi); MW Arşivi (Kitabı hazırlayanın koleksiyonu); Arch.Mus.Ist (İstanbul Arkeoloji Müzesi Anıtlar Komisyonu fotoğraf arşivi) anlamına gelmektedir. Planlarla beraber ilgili belgeler (kitaplar, arşiv materyali) verilmiştir. Tek tek yapıların konum planları (resim 482, 561, 612 dışında) 1: 1000 ölçeğiyle yeniden çizilmiştir. Yapıların çevreleriyle olan topografik bağıntılarını saptayabilmek için, planların herbiri bugünkü –bazı durumlarda da eski– kadastro planlarının içine yerleştirilmiştir. Bu planların oluşumunda İstanbul Kent Yapı Yönetimi'nin 1:1000 ölçekli planlarından yararlanılmıştır.

1:5000 ölçeğinde verilen genel yerleşim planları 1962 yılında bitirilen bir dokümantasyondan kesitlerdir ve o günkü durumu yansıtır. Durum ancak günümüzde de büyük ölçüde değişmemiştir. Bizans yapıları dar ve çapraz tarama ile belirtilmiştir. Günümüzün kiliseleri ise daha geniş çapraz taranmış olarak verilmiştir. Osmanlı döneminin (yaklaşık 1870 yılına kadar olan) dinî ve dünyevî yapıları ise sadece taranmış olarak gösterilmiştir. Kesik çizgiler 1918 yılının, “Société Anonyme Ottomane d'études et d'entreprises urbaines”ın 1918-22 yılında çıkan kent planına dayanarak yol güzergâhını verirler. Küçük, sayılarla ya da “Ç” harfiyle tanımlanan siyah dörtgenler Tanışık'ın sıralamasına göre numaralandırılmış çeşmelerdir. Daha büyük çeşmelerse (sebil, sebilhane) Kumbaracılar'a göre “Sebiller” olarak numaralandırılmıştır. Mermerkule'den başlayan kara surlarının sıralandırılması B. Meyer-Plath – A. M. Schneider (Die Landmauer von K'pel II; Berlin 1943) tarafından, Marmara Denizi'ndeki deniz surlarının sıralandırılması ise F. Dirimtekin tarafından (Fetihden Önce Marmara Surları, İstanbul 1953) yapılmıştır. Yükseklik çizgileri ise 2 m aralıkla verilmiş ve 10 m aralıkla numaralandırılmıştır.

1. Plan MW	33. DAI 2442	65. Arşiv MW
2. Plan MW	34. DAI 691	66. DAI 2186
3. Plan MW	35. Kollwitz, Plastik Taf. 10'dan	67. DAI 2189
4. Plan MW	36. Arşiv MW	68. DAI 6225
5. Arşiv MW	37. DAI R 5989	69. Arşiv MW
6. Plan MW	38. Plan MW	70. Foto-Marburg 229 114
7. Arşiv MW	39. Arşiv MW	71. Foto-Marburg 229 335
8. Arşiv MW	40. Arşiv MW	72. DAI 4579
9. Arşiv MW	41. DAI 3929	73. DAI R 2438
10. Oberhammer'den	42. Arşiv MW (Foto Sabah-Joailier)	74. DAI 66/61
11. Arşiv MW	43. DAI 68/150	75. Plan, VanNice, Nayır'dan MW
12. Arşiv MW	44. Plan, Mamboury'den	76. DAI 65/29
13. DAI 5781	45. Arşiv MW	77. DAI 2696
14. Plan, Unger, Paluka'dan	46. Arşiv MW	78. DAI R 6072
15. Arşiv MW	47. Plan, Mamboury'den	78a. Plan, Mansel'den
16. DAI KB 3238	48. Arşiv MW	79. Paspates'ten
17. Plan, Mamboury'den	49. Arşiv MW	80. Arşiv MW
18. Arşiv MW	50. Plan, Mamboury'den	81. Arşiv MW
19. Arşiv MW	51. Plan, MW, N. Fıratlı	82. Plan, C. L. Striker'dan
20. Mordtmann'dan	52. Foto Nezh Fıratlı	83. DAI R 2549
21. Foto Schiele	53. Foto Nezh Fıratlı	84. Arşiv Mus.Ist 258
22. Arşiv MW	54. Arşiv MW	85. Plan, Naumann, Striker'dan
23. Plan, Harrison-Lawson'dan, MW	55. Plan, Aziz Ogan'dan	86. Plan, Naumann, Striker'dan
24. Arşiv MW	56. DAI 66/185	87. DAI 4288
25. Foto C. L. Striker	57. DAI 65/79	88. DAI 4225
26. Plan, Striker, Mamboury'den	58. Plan, Kleiss'dan MW	89. Paspates'ten
27. Plan, Nezh Fıratlı'dan	59. Plan MW	90. DAI 2237
28. Arşiv MW (F 98)	60. Arşiv MW (F 47)	91. Plan, Mamboury, Wulzinger'den
29. Plan, Casson-Rice-Hudson'dan	61. Arşiv MW (F 47)	92. Foto Schiele 34612
30. Arşiv MW	62. İnciciyan'dan	93. Arşiv MW
31. DAI R 5784	63. DAI R 7345	94. DAI 66/187
32. DAI R 6477	64. Plan MW	95. Plan George, Mamboury'den

96. DAI 66/58
97. DAI R 3346
98. DAI 73/47
99. DAI 66/189
100. DAI R 3340
101. DAI 4531
102. Plan, H. Hallensleben'den
103. DAI 4534
104. DAI R 6076
105. Arşiv MW
106. Plan, Millingen'den MW
107. Arşiv MW
108. DAI KB 4231
109. Plan, Naumann, Duyuran'dan
110. Arşiv H. Belting
111. Arşiv H. Belting
112. DAI 1760
113. Plan, DOP 18 (1964)
114. Arşiv MW
115. DAI R 2122
116. DAI 68/148
117. DAI 68/145
118. Foto Marburg 229 141
119. DAI 68/147
120. DAI 68/144
121. Plan, Hallensleben'den MW
122. Foto Schiele 34592
123. DAI R 2651
124. Foto Hallensleben
125. DAI R 64/449
125a. Plan, Mango-Hawkins'den
125b. Arşiv MW
126. Plan, Mamboury'den
127. Arşiv MW
128. Arşiv MW
129. Foto Schiele 34555
130. DAI R 1146
131. DAI R 1145
132. Plan, Schäfer'den MW
133. Foto Schiele
134. DAI R 1045
135. DAI R 1038
136. DAI R 1036 (Bölüm)
137. Plan MW
138. Plan MW
139. DAI R 2367
140. DAI R 2366
141. Arşiv MW
142. Foto-Marburg 229 160
143. Foto-Marburg 229 161
144. Arşiv MW
145. Arşiv MW
146. DAI R 2371
147. DAI R 2431
148. DAI R 2366
149. Archaeologia 55/1897
150. Foto O. Feld
151. Plan Striker'dan
152. Foto Striker
153. Foto-Marburg 229 138
154. Foto Striker
155. Foto-Marburg LA 1316/44
156. DAI 2323
157. DAI 2264
158. DAI R 5122
159. Plan, Underwood'dan MW
160. DAI R 1285
161. DAI R 1281
162. DAI R 1282
163. Arşiv Mus.Ist. 871
164. Plan MW
165. DAI 2698
166. Arşiv MW
167. Arşiv Mus.Ist. 3588
168. Plan MW, Grossmann
169. DAI 66/108
170. Plan MW
171. Arşiv Mus.Ist. 3589
172. DAI R 1493
173. DAI R 7974
174. DAI R 3294
175. Plan, Hallensleben, Mango, MW
176. DAI R 7963
177. DAI R 2332
178. Arşiv MW
179. Plan Kadastro, MW
180. DAI R 2262
181. Arşiv Mus.Ist. 255
182. Arşiv Mus.Ist. 256
183. DAI 66/165
184. DAI R 1825
185. Arşiv MW
186. DAI 3232
187. DAI R 1824
188. Plan, Millingen, Glück, MW
189. DAI 68/111
190. Foto-Marburg 229 150
191. Foto-Marburg 229 151
192. Foto-Marburg 229 157
193. DAI KB 4992
194. Plan Pasadaios
195. DAI KB 4991
196. Arşiv MW
197. Arşiv MW
198. Plan, Karnapp, MW
199. Arşiv MW
200. Karnapp
201. DAI R 6075
202. DAI 5182
202a. Plan, MW, Schazmann
203. Arşiv MW
204. Arşiv MW
205. Plan, Harrison
206. DAI Rom 66.364
207. Paspates
208. Plan MW
209. Arşiv MW
210. Plan MW
211. Arşiv MW
212. DAI 2329
213. Arşiv Mus.Ist. 3993
214. Plan Eyice
215. Paspates
216. DAI 2700
217. Plan MW
218. Paspates
219. DAI R 7341
220. DAI R 2261
221. Plan MW
222. Paspates
223. Curtis-Walker
224. Arşiv MW
225. Plan, Firatlı, MW
226. Plan MW
227. Foto Schiele 34597
228. Foto Schiele 34600
229. Arşiv Mus.Ist. 108
230. DAI 5987
231. DAI 1164
232. Pasadaios
233. Paspates
234. Plan MW
235. Arşiv MW
236. Foto Schiele 34760
237. Plan MW
238. DAI R 2152
239. Foto Schiele 34760
240. DAI R 2155
241. DAI R 7967
242. DAI R 7968
243. DAI E 8008
244. Arşiv MW
245. Plan, AAMus.Ist. 15/16 (1969)
246. Foto N. Firatlı
247. Plan, C. Mango
248. Foto N. Firatlı
249. Arşiv MW
250. Plan MW
251. Foto N. Firatlı
252. Foto N. Firatlı
253. Plan, N. Firatlı
254. Foto N. Firatlı
255. Foto Hamann-MacLean
256. Arşiv MW
257. DAI 1015
258. Plan, Mamboury, Ward-Perkins
259. DAI 1009
260. Curtis-Walker
261. DAI 66/192
262. DAI 3930
262a. Plan, Mamboury, Martiny, Ward-Perkins
263. Plan MW
264. Curtis-Walker
265. Plan, Mamboury-Wiegand
266. DAI 5312
267. DAI 1206
268. DAI KB 4113
269. DAI KB 4110
270. DAI 4229
271. DAI 66/106
272. DAI 66/100
273. DAI 66/175
274. L. T. Belgrano
275. Plan, Schneider-Meyer-Plath, MW
276. DAI R 2590
277. Arşiv MW
278. DAI R 2335
279. DAI R 2656
280. DAI 1121
281. Arşiv MW
282. ArtBull 41 [1959] 44

283. Kollwitz, Plastik Taf. 3
284. Plan MW
285. DAI R 5788
286. Archaeologia 72, 1921/22
287. Plan MW
288. Plan, Mamboury
289. DAI 142
290. Plan MW
291. DAI R 1043
292. DAI R 69/5
293. Arşiv MW (Foto M. Restle)
294. Plan MW
295. Arşiv MW
296. Arşiv MW
297. Arşiv MW
298. Naumann, MW
299. DAI R 1186
300. Arşiv MW
301. DAI R 1188
302. Arşiv DAI Rom
303. DAI KB 2871
304. Foto H. Belting
305. Foto H. Belting
306. Arşiv Mus.Ist. 2437
307. Foto-Marburg 227 064
308. DAI R 8608; Plan, Dalman
309. Plan MW
310. DAI 1984
311. DAI 2547
312. DAI 2516
313. Foto N. Firatlı
314. Foto Schiele 34589
315. Foto Schiele 34630
316. DAI 40
317. Wulzinger; Arşiv DAI Berlin
318. DAI R 2313
319. Arşiv Mus.Ist 4822
320. Plan, Eyice, MW
321. Plan MW
322. Arşiv MW
323. Plan, Mamboury-Wiegand
324. Landmauer I Taf. 5
325. Arşiv MW
326. Plan, Landmauer I Abb. 4
327. Arşiv MW
328. DAI 66/198
329. Landmauer I Taf. 18
330. Plan MW
331. Plan MW
332. Plan MW
333. Plan MW
334. Landmauer I Taf. 10
335. Arşiv MW
336. DAI 165
337. Arşiv MW
338. DAI R 2364
339. Landmauer I Taf. 21
340. DAI 2317
341. DAI R 2370
342. DAI R 2536
343. Arşiv MW (F 95)
344. Plan MW
345. Arşiv MW
346. Arşiv MW
347. Plan, Schneider-Meyer-Plath, MW
348. Arşiv MW
349. Arşiv MW
350. DAI 1154
351. DAI 2813
352. Arşiv MW
353. Plan MW
354. Arşiv MW
355. Arşiv MW
356. Foto Schiele 34601
357. DAI 1037
358. Plan MW
359. Plan, Rice, Ward-Perkins
360. Plan, Mamboury
361. DAI R 2428
362. DAI 2752
363. Arşiv MW
364. Arşiv MW
365. Plan MW
366. DAI R 2427
367. Arşiv MW
368. Plan MW
369. Plan, Mamboury
370. DAI 652
371. Plan MW
372. DAI 66/181
373. DAI R 2838
374. Plan, Glück, MW
375. Arşiv MW
376. Plan, Glück, MW
377. DAI 66/179
378. Plan, Glück
379. Arşiv MW
380. Plan, Ayverdi, MW
381. Foto Schiele 34578
382. Arşiv MW
383. Plan, Gabriel, MW
384. DAI
385. DAI 64/593
386. Plan, Gabriel
387. DAI 55
388. Plan, Gabriel
389. Foto Museo Correr/Venedik
390. DAI R 2442
391. DAI R 2349
392. DAI 2424
393. Plan MW
394. Arşiv Mus.Ist. 3850
395. Curtis-Walker
396. Foto Sami Güner
397. Arşiv MW
398. Plan, Ayverdi
399. Plan MW, Kadastro planı
400. DAI R 7952
401. Arşiv MW
402. Foto Schiele 34570
403. Arşiv MW
404. Plan, Ayverdi, Kadastro
405. Babinger
406. Arşiv MW
407. Arşiv MW
408. Plan MW, Kadastro planı
408a. Arşiv Mus.Ist.
409. Plan MW
410. Arşiv MW
411. Foto Schiele 34757
412. DAI R 2834
413. Plan MW
414. Arşiv MW
415. Plan MW
416. DAI R 2471
417. Arşiv MW (R 9171)
418. Plan MW
419. Arşiv Mus.Ist. 3412
420. DAI R 2537
420a. Plan MW
421. Arşiv MW
422. Arşiv MW
423. Arşiv MW
424. Plan, Aslanapa, MW
425. Arşiv MW
426. DAI R 5431
427. Plan MW
428. Foto Schiele 34560
428a. Arşiv MW, Sözen
429. Plan MW
430. Plan MW, Kadastro planı
431. DAI R 5437
432. M. Lorichs
433. Plan, MW, Kadastro planı
434. DAI R 2447
435. DAI R 5780
436. Arşiv MW
437. Plan MW
438. Foto Schiele 34523
439. Plan MW
440. Arşiv Högg
441. Arşiv Mus.Ist. 1778
442. Foto Schiele 34613
443. Plan MW
444. Foto Schiele 34392
445. Plan MW
446. Plan MW
447. Foto Sami Güner
448. DAI R 5458
449. Plan MW, Kadastro planı
450. DAI R 5458
451. DAI R 5447
452. DAI R 5453
453. Arşiv MW
454. DAI R 5462
455. Arşiv Mus.Ist. 1953
456. Arşiv MW
457. Foto Schiele 34439
458. Plan MW, Glück, Kadastro
459. DAI R 2479
460. Plan MW
461. Arşiv Mus.Ist.
462. DAI R 2539/2540
463. Plan MW
464. DAI 64/586
465. DAI R 5126
466. DAI R 5127
467. DAI R 2503
468. DAI R 9623
469. Arşiv Mus.Ist 1718
470. DAI 2868
471. DAI 4539

472. Plan MW
473. DAI R 5789
474. DAI R 2654
475. Arşiv MW
476. Arşiv MW
477. Plan MW
478. Foto Schiele 34571
479. Foto Schiele 34542
480. Foto Schiele 34540
481. DAI R 5455
482. Plan, Ayverdi
483. Plan MW
484. Foto Schiele 34472
485. DAI R 5457
486. DAI R 7970
487. Arşiv MW (7293)
488. DAI R 2418
489. Plan, MW, Mamboury
490. DAI R 2246
491. DAI R 2361
492. Plan MW, Kadastro planı
493. DAI R 5434
494. Foto Schiele 34559
495. Plan MW
496. DAI R 2473
497. Plan MW, Kadastro planı
498. DAI R 2505
499. Foto F. J. Henninger
500. DAI R 2659
501. DAI R 5309
502. Plan MW
503. Plan MW
504. DAI R 7980
505. Arşiv MW
506. Arşiv MW
507. Foto Schiele 34544
508. Arşiv MW
509. Plan MW
510. DAI R 7977
511. Arşiv Mus.Ist. 119
512. Plan MW
513. Arşiv H. Högg
514. Plan MW, Kadastro planı
515. DAI R 7949
516. DAI R 7951
517. DAI R 7958
518. Plan MW
519. Arşiv Mus.Ist. 2220
520. Arşiv MW
521. Arşiv Mus.Ist.
522. Plan MW
523. DAI R 2240
524. Arşiv MW
525. Arşiv MW
526. DAI R 6073
527. Plan MW
528. DAI R 2453
529. DAI R 2422
530. Plan MW, Kadastro planı
531. Foto Schiele 34588
532. DAI R 2324
533. DAI R 5429
534. DAI R 5428
535. Plan MW, Glück
536. Arşiv Mus.Ist. 746
537. Plan MW
538. Foto Schiele 34584
539. DAI 2263
540. Plan, Martiny, MW
541. DAI 2898
542. DAI 2897
543. Foto Schiele 34357
544. Arşiv MW
545. Plan MW, Kadastro planı
546. Plan MW
547. Arşiv H. Högg
548. DAI R 7979
549. Plan MW
550. Foto Schiele 34528
551. Arşiv Mus.Ist. 5216
552. Arşiv MW
553. Plan MW
554. Foto Schiele 34451
555. Plan MW
556. Kuban
557. Foto Schiele 34456
558. DAI R 2440
559. Foto Schiele 33227
560. Arşiv H. Högg
561. Plan, Eyice (Guide), MW
562. Foto-Marburg 229 168
563. Arşiv H. Högg
564. Foto Schiele 34353
565. Foto Schiele 34419
566. DAI R 5433
567. Arşiv MW
568. DAI R 5424
569. Plan MW, Kadastro planı
570. DAI R 4884
571. DAI 74 (Berggren)
572. DAI R 5991
573. DAI 1124
574. Foto Schiele 34625
575. DAI R 1983
576. Plan MW, Kadastro planı
577. DAI R 3287
578. DAI R 5130
579. DAI R 9834
580. Plan MW, Kadastro planı
581. Arşiv Mus.Ist. 1601
582. DAI R 2836
583. DAI R 2837
584. Foto Schiele 34534
585. Plan MW
586. DAI R 5750
587. Plan MW
588. DAI R 2327
589. DAI R 2242
590. Plan, Ülgen
591. Foto Schiele 34522
592. Arşiv MW
593. Plan MW
594. Arşiv Mus.Ist. 744
595. Plan MW
596. Plan, Atasoy
597. DAI R 2416
598. DAI R 5435
599. DAI 4611
600. DAI 3929
601. Plan MW
602. DAI 68/153
603. Plan, Ayverdi
604. Arşiv MW
605. DAI R 5786
606. Arşiv MW
607. Plan, S. Eldem
608. Arşiv MW
609. Foto-Marburg 610 367
610. Fossati
611. S. Runciman
612. Plan, Ayverdi, MW
613. Melling
614. Arşiv H. Lushey
615. Arşiv H. Lushey
616. Plan MW
617. DAI 2809
618. Arşiv MW
619. Arşiv MW
620. Foto Schiele 34391
621. DAI R 7961
622. Arşiv MW
623. Arşiv Mus.Ist. 3112
624. Plan, Dalman, MW
625. DAI 2615
626. DAI 2612
627. DAI 2631
628. DAI R 8723
629. DAI R 8721
630. DAI R 8731
631. Plan MW

BİBLİYOGRAFYA KISALTMALARI

Arkeoloji Enstitüsü'nün yayınları için geçerli kısaltmaların yanısıra (=Arkeolojik Bibliyografya; Alman Arkeoloji Enstitüsü Yıllığı'na ek) şu kısaltmalar kullanılmıştır.

AAMusIst	= İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı. (Annual of the Archaeological Museum of İstanbul).	DOP	= Dumbarton Oaks Papers.
AIPHOR	= Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves.	EBERSOLT, Eglises	= EBERSOLT, J. - THIERS, A., Les Eglises de C'ple. Paris, 1913.
AMY	= Ayasofya Müzesi Yıllığı.	EBERSOLT, Miss	= EBERSOLT, J., Une mission à Constantinople 1907-1908. RA IV 14 (1909), 1-41.
AnBoll	= Analecta Bollandiana.	EBERSOLT, Mon	= EBERSOLT, J., Monuments d'Architecture Byzantine, Paris, 1934.
ArsOr	= Ars Orientalis.	EBERSOLT, Rapport	= EBERSOLT, J., Rapport sommaire sur une mission à C'ple. 1910. Nouv. Arch. de Miss. Scient. et Litt. 1911.
AYVERDI, Fatih Devri	= AYVERDI, E. H., Fâtih Devri Mimârisi (İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı II), İstanbul 1953.	EBERSOLT, Sanct	= EBERSOLT, J., Les Sanctuaires de Byzance. Recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople, Paris, 1921.
AYVERDI, OMFĐ III/IV	= AYVERDI, E. H., Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481). III. İstanbul, 1973; IV. İst. 1974	EDHEM, Mosquées	= EDHEM, HALİL, Nos Mosquées de Stamboul (çev. E. Mamboury), İstanbul, 1934.
BARKAN-AYVERDI, İstVak	= BARKAN, Ö. L. - AYVERDI, E. H., İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli (İstanbul Fetih Cemiyeti; İstanbul Enstitüsü Nşr. 61), İstanbul, 1970.	EEBS	= 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
BCH	= Bulletin de Correspondance Hellénique.	EGLI, Sinan	= EGLI, E., Sinan. Der Baumeister osmanischer Glanzzeit. Zürich-Stuttgart, 1954.
BNJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.	EI ¹	= Enzyklopädie des Islam I-IV (1913-1934).
BSI	= Byzantinoslavica.	EI	= Encyclopédie de l'Islam (yeni baskı).
BTDD	= Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.	EO	= Echos d'Orient.
Byz	= Byzantion.	EVLIYA	= Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the 17th Century by Evliya Efendi, Türkçeden çev. Ritter J. von Hammer, London, 1834 (2 Cilt).
ByzForsch	= Byzantinische Forschungen.	EYICE, Eglises	= EYICE, S., Les églises byzantines d'Istanbul (du IXe au XVe siècle). Corsi Ravenna 12 (1965), 247-334.
BZ	= Byzantinische Zeitschrift.	EYICE, Guide	= EYICE, S., İstanbul. Petit Guide à travers les monuments byzantins et turcs, İstanbul, 1955.
CahArch	= Cahiers archéologiques.	FGH	= Die Fragmente der griechischen Historiker (JACOBY).
CEZAR, Yangınlar	= CEZAR, M., "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, I (1963), 327-414.	FORCHHEIMER - STRZYGOWSKI	= FORCHHEIMER, Ph. - STRZYGOWSKI, J., Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel. Beiträge zur Baukunst und zur Topographie von K'pel. Byzantinische Baudenkmäler II, Wien, 1893.
CIG	= Corpus Inscriptionum Graecarum.	GABRIEL, Mosquées	= GABRIEL, A., Les mosquées de Constantinople, Syria 7 (1926), 353-419.
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum.	GEDEON, EkkI	= GEDEON, M. J., 'Εκκλησίαι βυζαντιναὶ ἑξακριβουμέναι. Konstantinopel, 1900.
CONSTANTINIADE	= (Patriarch Konstantios), Constantiniade ou description de C'ple ancienne et moderne, composée par un Philologue at Archéologue. C'ple 1846.	GEDEON, Heort	= GEDEON, M. J., Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον. Konstantinopel, 1899.
DAGRON	= DAGRON, C., Naissance d'une Capitale. C'ple et ses institutions de 330 à 451 (Biblioth. Byzantine-Etudes 7), Paris, 1974.	GLÜCK, Bäder	= GLÜCK, H., Probleme des Wölbungsbaues: Die Bäder Konstantinopels
DC	= DuCANGE, Ch. Du FRESNE, Constantinopolis Christiana seu descripti urbis Constantinopolitanae qualis exstitit sub imperatoribus Christianis ex variis scriptoribus contexta et adornata libri quatuor. Paris, 1680 (Brüssel 1964).		
DChAE	= Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.		
DEICHMANN, Studien	= DEICHMANN, Fr. W., Studien zur Architektur Konstantinopels im 5.		

	und ihre Stellung in der Baugeschichte (Arbeiten d. Kunsthist. Inst. Univ. Wien 12), Cilt. I, Wien, 1921.	KUMBARACILAR, Sebiller = KUMBARACILAR, İ., İstanbul Sebilleri, İstanbul, 1938.
GOODWIN	= GOODWIN, G., A. History of Ottoman Architecture, London, 1971.	MAMBOURY, IstTour = MAMBOURY, E., İstanbul Touristique, Edition Française, İstanbul, 1951.
GOR	= HAMMER-PURGSTALL, J. von, Geschichte des Osmanischen Reiches, größtenteils aus bisher ungenutzten Handschriften und Archiven, Cilt I-X, Pest, 1827-1835.	MANGO = MANGO, C., Architettura Bizantina (Storia Universale dell'architettura). Ed. Electa, 1975.
GRABAR, Sculptures	= GRABAR, A., Sculptures Byzantines de Constantinople, IVe-Xe siècle (Bibl. Arch. et Hist. de l'InstFranç. d'Arch. d'Istanbul, 17), Paris, 1963.	MarcCom = Marcellini V. C. Comitis Chronicon. Ed. T. Mommsen (Monumenta Germaniae Historica - Auctorum antiquiss. Cilt XI: Chronicorum minorum saec. IV-VII, Cilt II), Berlin, 1894.
GRBS	= Greek, Roman and Byzantine Studies.	MATHEWS = MATHEWS, THOMAS F., The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy. Pennsylvania State University Press, University Park-London, 1971.
GURLITT	= GURLITT, C., Die Baukunst Konstantinopels (2 Cilt), Berlin, 1907.	MENDEL = MENDEL, G., Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines (Musées Impériaux Ottomans). I - C'ple 1912 (Nr. I-256); II - C'ple 1914 (Nr. 257-798); III - C'ple 1914 (Nr. 799-1413).
GYLLIUS, Top	= GYLLIUS, P., Petri Gyllii de Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri quatuor. Lugdunum (Lyon), 1561.	MILLINGEN, Churches = MILLINGEN, A. Van, Byzantine Churches in Constantinople, their History and Architecture, London, 1912.
Hadika	= Hâfız Hüseyin Efendi b. Hacı İsmail Ayvansarayî, Hadikatü'l-Cevâmî, I-II, İstanbul, 1281 (1864).	MILLINGEN, Walls = MILLINGEN, A. Van, Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites, London, 1899.
HAMMER, CuB	= HAMMER, J. v., Constantinopolis und der Bosphorus, örtlich und geschichtlich beschrieben, I-II, Pest-Hartleben, 1822.	MM = F. MIKLOSICH - J. MÜLLER, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana I-VI, Wien, 1860-1890.
Hell	= Ἑλληνικά	MORDTMANN, Esquisse = MORDTMANN, A. D., Esquisse Topographique de C'ple, Lille, 1892.
IA	= İstanbul Abideleri, İstanbul, 1940.	MOG = Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, 1 (1921/22); 2 (1923/26).
IRAIK	= Izvestija Ruskogo Archeologiceskogo Instituta v Konstantinopole.	NAYIR = NAYIR, Z., Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), İstanbul, 1975.
İslAns	= İslâm Ansiklopedisi.	OCP = Orientalia Christiana Periodica.
İstAns	= İstanbul Ansiklopedisi (R. E. Koçu), I (1958) - 10 (1971).	Öz I/III = Öz, T., İstanbul Camileri I, (TTK Yayınları. VI. 5), Ankara, 1962; II, (TTK Yayınları. VI. 5a), Ankara, 1965.
IstForsch	= Istanbuler Forschungen.	OrChrist = Oriens Christianus.
IstMitt	= Istanbuler Mitteilungen.	OTTO-DORN = OTTO-DORN, K., Türkische Keramik. (Veröffentlichungen der Philosoph. Fakultät Univ. Ankara Nr. 119), Ankara, 1957.
JANIN, CB	= JANIN, R., Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique (Arch. de l'Orient chrétien 4a), 2. bs., Paris, 1964.	PASPATES = PASPATES, A. G., Βυζαντινὰ Μελέται τοπογραφικὰ καὶ ιστορικὰ., Konstantinopel, 1877.
JANIN, Géographie	= JANIN, R., La Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantine. Ière partie: Le siège de C'ple et le Patriarcat Oecuménique. Cilt. III: Les églises et les monastères (2. bs.), Paris, 1969.	PG = Patrologia Graeca (MIGNE).
JÖB	= Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.	PKG 3 = VOLBACH, W. F. - LAFONTAINE-DOSOGNE, J., Byzanz und der christliche Osten (Propyläen-Kunstgeschichte 3), Berlin, 1968.
JÖBG	= Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft (1951-1968).	PL = Patrologia Latina (MIGNE).
ΚΕΦΣ	= Ὁ ἐν Κ'πόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος (1863-1921).	PO = Patrologia Orientalis.
KOLLWITZ, Plastik	= KOLLWITZ, J., Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit (Studien z. spätantiken Kunstgesch. 12), Berlin, 1941.	PREGER = PREGER, T., Scriptorum originum Constantinopolitarum. Fas. I: Hesychii Illustri origines C'politane,
KONYALI, Sinan	= KONYALI, İ. H., Mimar Koca Sinan, İstanbul, 1948.	
KRAUTHEIMER	= KRAUTHEIMER, R., Early Christian and Byzantine Architecture (Pelican History of Art, Z 24), Penguin Books, 1965.	

	Anonymi narrationes breves chronographicae, Anonymi narratio de aedificatione Templi S. Sophiae, Leipzig, 1901; Fas. II: Ps.-Codini origines continens, Leipzig, 1907.	SynCP	= DELEHAYE, H., Synaxarium Ecclesiae C'politanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis, Bruxelles, 1902.
PULGHER	= PULGHER, D., Les anciennes églises byzantines de C'ple, Wien, 1878 (Istanbul 1974).	TANIŞIK, Çeşmeler	= TANIŞIK, İ. H., İstanbul Çeşmeleri I: İstanbul Ciheti, İstanbul, 1943; II: Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri, İstanbul, 1945.
RA	= Revue Archéologique.	TarihDerg	= İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
RAC	= Reallexikon für Antike und Christentum.	TM	= Travaux et Mémoires (Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines. Paris).
REArm	= Revue des Etudes Arméniennes.	TSTAI	= Türk San'atı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri I (1963); İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi.
REB	= Revue des Etudes Byzantines.	TTOK-Bell	= Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni.
REG	= Revue des Etudes Grecques.	UNGER	= UNGER, F. W., Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte (Quellenschriften f. Kunstgesch. u. Kunsttechnik d. Mittelalters u. d. Renaiss. 12). Cilt. I, Wien, 1878.
Regest.	= DÖLGER, F., Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. Cilt I-V (München 1924-65).	VakDerg	= Vakıflar Dergisi.
Relaz.	= ALBERI, E., Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato raccolte, annotate ed edite da E. Alberi. Seri III, Cilt I, Florenz, 1840.	VV	= Vizantijskij Vremennik.
RESEE	= Revue des Etudes Sud-Est Européennes.	WULFF	= WULFF, O., Altchristliche und byzantinische Kunst I/II (Handbuch d. Kunstwissenschaft), Berlin-Neubabelsberg, 1918.
RevEtIsl	= Revue des Etudes Islamiques.	ZDMG	= Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
RICHTER	= RICHTER, J. P., Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, Wien, 1897.	ZRVI	= Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta.
RQu	= Römische Quartalschrift.		
RSBN	= Rivista di Studi Bizantini e Neellenici.		
SALZENBERG	= SALZENBERG, W., Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert. Auf Befehl Seiner Majestät des Königs aufgenommen und historisch erläutert von W. Salzenberg. Im Anhang des Silentiarius Paulus Beschreibung der Heiligen Sophia und des Ambon..., Berlin, 1854. Dazu Jetzt: POLLACK, W., Altchristliche Baudenkmale von K'pel von W. Salzenberg. Geschichte eines Architekturwerks. RQu 49 (1954), 243-250.		
SBN	= Studi Bizantini e Neellenici.		
SCHNEIDER, Byzanz	= SCHNEIDER, A. M., Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt. Mit Beiträgen von W. KARNAPP (IstForsch 8), Berlin, 1936.		
SCHNEIDER, Mauern u. Tore	= SCHNEIDER, A. M., Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel. NGG 1950, 65-107.		
SK	= Seminarium Kondakovianum.		
SkBYZ	= BYZANTIOS, S. D., Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ ἡ περιγραφὴ τοπογραφικὴ ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως, Cilt. I, Atina 1851; Cilt. II, Atina 1862.		
SÖZEN	= SÖZEN, M., Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975.		
Stiftungsurkunden	= ÖZ, T., Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmet II. Fatih (IstMitt 4), İstanbul, 1935.		

I. KENTİN TARİHİ

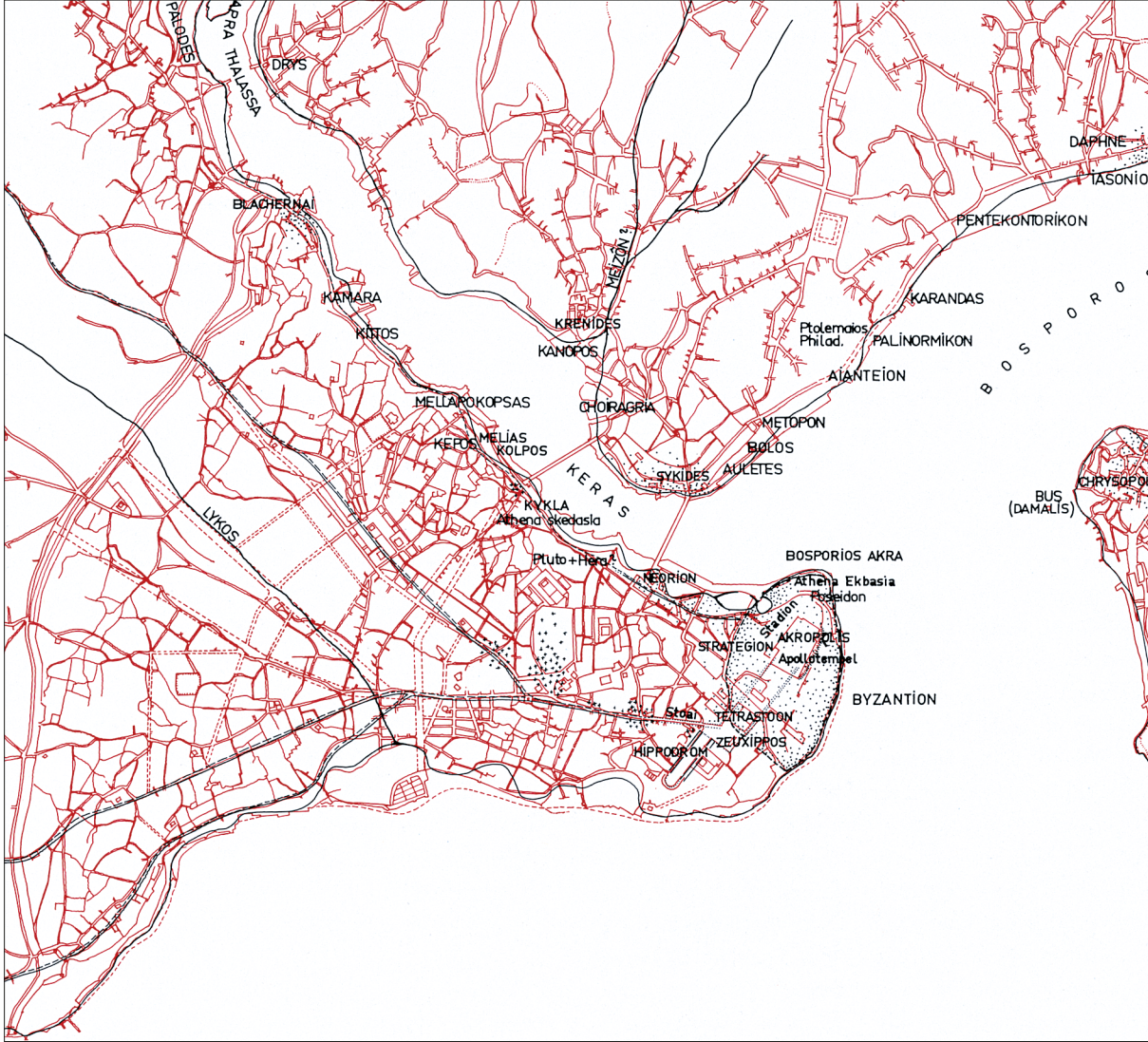
a) BYZANTION

Bugünkü metropol alanı içinde, Boğaz'ın Avrupa ve Asya kıyılarında, Tarihöncesine (İ.Ö. 3. binyıl sonu, 2. binyıl başı) ait yerleşim bölgelerinin izlerine rastlanmaktadır. Kuşkusuz köylerden oluşan bu kırsal yerleşim bölgelerinin uzantılarının da olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak yerel bir efsane, Haliç'in üst ucunda eski bir yerleşim merkezinden söz etse de, kentin tarihi Byzantion'un kuruluşuyla başlar.

Dor kökenli Megara'dan gelen kolonistlerin Khalkedon'u (Kadıköy) kurmalarından yalnızca birkaç yıl sonra, Megara ve kente adını veren diğer Yunan şehirlerinin halkları, sözde efsanevi lider "Heros Eponymos" Byzas'ın önderliğinde, Delphoi kaynaklı bir kehanet üzerine Pontus'a giden önemli su yolu üzerindeki bugünkü Sarayburnu'nda 660/658 yıllarında yeni bir yerleşim bölgesi kurarlar. Eski kentin biçimi kadar, büyüklüğü de bilinmemektedir.

Kent, gerek Trakyalı komşularına, gerekse Anadolu'dan ya da denizden gelen düşmanlarına karşı savunma amacıyla sonradan takviye edilse de, daha ilk yıllardan itibaren surlarla çevrilmek zorunda kalmıştır. Akropolis, kendi surlarına daha geç bir dönemde kavuşmuştur. Ortaçağ kaynaklarında kutsal tapınakların konumları hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır: Bugünkü sarayın olduğu yerde, Akropolis'te, Apollon, Artemis ve Aphrodite tapınaklarının bulunduğu tahmin edilmektedir. Poseidon Tapınağı ile Athena Ekbasia kutsal alanının, yarımadanın kuzeyindeki sahilde yer aldıkları ve liman bölgesinin batısında bir temenos'u (*Γῆ Ἀνησίδωρα*), Demeter (Malophoros) ve Kore tapınaklarının bulunduğu sanılmaktadır. Kentin dışında, Haliç kıyısında daha 512 yılında Persler tarafından tahrip edilen Hera Tapınağı ve 340 yılında yıkılmış olan Pluton Tapınağı bulun-

maktaydı. Kserolophos'da eski bir Apollon Tapınağı ve daha sonraki dönemlerin Amastrianum Forumu'nda Helios ve Selene kutsal alanının yer aldığı tahmin edilmektedir. Akropolis'in kuzeybatısındaki pek çok koy, daha sonraları kısmen surlar, dalgakıranlar ve zincirlerle çevrelenmiş limanları oluşturmuşlardır. Bu limanlar 6./5. yüzyılda zengin bir ticaret kentine dönüşen Byzantion'un refah seviyesinin merkezleri ve kaynaklarıydılar. Ancak Boğaz kıyısındaki bu kentin uygun konumu pek çok çatışmalara da vesile olmuştur: 512'de Byzantion, I. Darius'un İskit Seferi'nde Pers egemenliği altına girer. 478'de Pausanias tarafından fethedilir ve ardından Pausanias'ın uzaklaştırılmasından sonra Birinci Attika Deniz Birliği'ne katılır. 5. yüzyılın ortalarında yıllık vergisi 15 Talent'le bu birliğin en zengin kentlerinden birisi olur. 5. yüzyılın sonlarına doğru ise kendi parasını basmaya başlar. Peloponesos Savaşı süresince kent, 411 yılında Atina'dan ayrılışından itibaren sırasıyla bir Isparta'nın bir Atina'nın egemenliği altına girer. Bu durum kuşkusuz kentin iç dinamiğini de etkiler. Byzantion, Attika Deniz Birliği'nin üyesi olarak (378 yılından itibaren) Boğaz gümrüğünün hayli yüklüce bir bölümünü eline geçirmiş olsa da, 364 yılından itibaren Atina'ya karşı düzenlenen harekâtlara katılarak ekonomik durumunu ve bağımsızlığını koruma çabası içine girer (364 Epameinondas'la ilişkiler; 357-355 müttefik savaşta yer alma). Bir yandan Khalkedon'un (Kadıköy) işgal edilmesiyle ve Selymbria (Silivri) ile yapılan Sympoliteia Antlaşması (iki kentin siyasi açıdan birleşmesi) sonucu kentin topraklarının genişlemesi, öte yandan Makedonya'nın Trakya'daki genişlemesi, iki eşit olmayan gücü birbirine yaklaştırır. Ancak kısa süren bir ittifaktan sonra Makedonyalı II. Philippos ile bir anlaşmazlığa düşülür ve II. Philippos 340/339 yıllarında bu iyi korunan kenti kuşatır. Her ne kadar Philippos en çağdaş silahlarla saldırıp, ordusunun

1. Byzantion Kenti'nin ve antik dönemdeki varoşlarının taslak çizimi. Ölçek 1:50 000.

ihtiyacı karşılayabilmek için Haliç üzerindeki bildiğimiz ilk köprüyü inşa ettirmişse de, ordusunu 339 ilkbaharındaki (Artemis Phosphoros'un efsanevi müdahalesi sayesinde engellenebilen) son hücumunun ardından geri çekmek zorunda kalır. Byzantion ve çevresi olup bitenden çok zarar görmüştür. Ancak yine de kent bağımsızlığını koruyabilmiş ve kısa zamanda sahip bulunduğu topraklar ve ton balığından sağladığı gelir sayesinde, öncelikle de Ege için hayati önem taşıyan tahıl ticaretiyle Pontus bölgesindeki eski konumuna kavuşur.

Byzantion bu konumunu, Diadokhos'lar Mücadelesi sırasında Trakyalı komşularıyla yaşadığı

gerginlikler ve 278 yılından beri Galat kavimlerinin tehdidine ve onlara ödediği yüksek miktardaki vergilere rağmen sürdürür. 260'lı yıllarda cereyan eden II. Antiochos'un saldırılarına da –komşuları ve Kral II. Ptolemaios Philadelphos'un da desteğiyle– karşı koymayı başarır. Kentin toprakları Trakya'da Terkos ve Rhegion'a kadar uzanmaktadır. Anadolu'da ise bugünkü Yalova civarındaki Bithynia'nın bölümlerine sahiptir. Bithynia Kralı Nikomedes ile iyi ilişkiler sürdürmeye devam eder. Ancak Galatlar'a ödedikleri vergilere bir de gümrük vergisi eklenince ve bu nedenle 220/219 yıllarında Rodos ile müttefiki I. Prusias kenti tehdit ettikle-

rinde, Byzantion zor duruma düşer. Birkaç yıl sonra Makedonyalı V. Philippos tarafından tehdit edilen Byzantion, eski tutumunun tersine Roma tarafına geçer ve bu konumunu daha sonra da sürdürür. 146'dan itibaren ise, "civitas foederata" sıfatıyla Roma'ya bağlı olan Byzantion, hem korsan savaşlarında, hem de Mithridates Savaşları'nda Roma'nın yanında yer alır. 74 yılından sonra da Bithynia Eyaleti'nin bir parçası olur. Vespasianus döneminde (69-79) kent, Doğu eyaletlerinde Roma'ya karşı çıkartılan isyanlar yüzünden o döneme kadar sahip bulunduğu özel konumunu yitirerek Roma valisine vergi ödemekle yükümlü kılınır.

70 hektar büyüklüğündeki kentte yeni kutsal tapınaklar (örneğin II. Ptolemaios, aynı zamanda Serapis ve İsis için) ile sivil binalar, ekonominin en parlak dönemini yaşadığı bu yıllarda yapılmış olmalıdır. Ancak bu binaların tarihi, tarzı ve konumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi yoktur. Limanın yanında tahminen stadyum, Akropolis'in dik doğu yamacında ise tiyatro ve *Κυνήγιον* yer alır. Strategion'un batısında ve Thrakion'un güneyinde ise kentin iki ana meydanı vardır. Haliç'in kıyısından ve tepelerin üzerinden geçen anayollar aynı zamanda nekropollere doğru uzanır. Bu anayollar batıda Bayezid Camii'nin olduğu yere kadar ulaşır. Hadrianus tarafından (117-138), kentin hamamlarına su sağlayan bir su yolu yapılır. Buradaki hamamlardan sadece Strategion'un yanındakinin adı *Ἀχιλλεύς* bilinmektedir. Haliç'in iki yakasını köyler ve kutsal yapılar çevrelemiştir. Boğazın çukur vadilerinde de pek çok küçük yerleşim merkezi vardır. Bunlar Boğaz'ın Zeus Urios ve Kybele tapınaklarının bulunduğu kuzey ucuna kadar uzanır. Boğaz'ın daraldığı bu noktada, sonradan Ortaçağa kadar önemini koruyacak bir kale inşa edilir.

Antik Byzantion'un gelişimine en büyük darbeyi, Commodus'un öldürülüşü ardından çıkan, Pescennius Niger ile Septimius Severus (193-211) arasındaki taht kavgası vurur. 193 yılından itibaren sıkı korunan kent, Septimius Severus'un bir-

likleri tarafından kuşatılır ve ikibuçuk yıl sonra 195-196 kışında açlık sonucu teslim olmak zorunda kalır. Surların ve önemli yapıların yıkılmasından sonra imparatorun emri üzerine kent, *κώμη* olarak komşusu Perinthos'a (Marmara Ereğlisi) bağlanır. Perinthos, Diocletianus'un yeni düzeninden sonra da, Avrupa eyaletinin başkenti kalmıştır. Daha 197 yazında Septimius Severus –belki de Caracalla'nın isteği üzerine– zaman zaman Antonia (Antonina) diye adlandırılan kentin yeniden yapılanmasını başlatır. Kentin güneyinde yer alan genişletilmiş bir bölgede ve büyük, eski Tetrastoon'a bağlı sütunlu caddenin yanındaki Zeuksippos Hamamları'nı ve Hippodrom'u yaptırır. Bunların dışında eski kentin surları, Apollon Tapınağı ve (Akropolis'in güneyindeki) Aphrodite Tapınağı yakınlarındaki tiyatro yeniden yapılır. İmar çalışmaları, ortalama 100-110 hektar genişlemiş kentte, Caracalla (211-217) tarafından sürdürülür. Ancak daha sonraları Hippodrom ve Zeuksippos Hamamları'nın yapımı tamamlanamaz. Bu ise, bir zamanların parlak ticaret kentine verilen önemin artık azalmış olduğunun bir göstergesidir.

258-269 yıllarında tüm Ege'yi kırıp geçiren Gotlar ve Herulianlar Byzantion'a da çok defa saldırırlar; ancak kent 197'den sonra ve 285-289'da yeniden onarılmış surlarıyla kendini savunur. Buna karşın kent, 4. yüzyılda Maximinus - Licinius (312) ve Licinius - Constantinus (324) arasındaki savaşlar sırasında yapılan kuşatmalarda oldukça zarara uğrar. Bu nedenle Constantinus 324'te surların yeniden inşasına girişir ve aynı yıl kente kendi zaferlerini hatırlatacak olan, *Κωνσταντινούπολις* Konstantinopolis adını verir.

Bu dönem bize Byzantion'daki Hıristiyan cemaatler hakkında da ilk kesin bilgileri sunar. Havarî Lukas'ın ve Andreas'ın kentteki etkinliklerinden ve daha 2. yüzyılda kentin dış mahallerindeki kiliselerin varlığından söz eden efsaneye rağmen, 306/7-314 arası piskopos mevkiinde Metrophanes bulunmaktadır.

P. A. DETHIER - A. D. MORDTMANN, Epigraphik von Byzantion und C'polis von den ältesten Zeiten bis zum Jahre Christi 1453. DenkschrWien 13 (1864); C. De La BERGE, De rebus Byzantinorum ante Constantinum, Paris, 1877; E. OBERHUMMER, Bosphoros, RE III (1897), 742-757; E. OBERHUMMER - J. MILLER - W. KUBITSCHKEK, Byzantion. RE III (1897) 1116-1158; A. D. MORDTMANN, Historische Bilder vom Bosphorus 8, MitteilgDtschAusflugsverein K'pel, 1907; H. MERLE, Die Geschichte der Städte Byzantion und Kalchedon von ihrer Gründung bis zum Eingreifen der Römer in die Verhältnisse des Osten. Diss, Kiel, 1916; E. OBERHUMMER, RE XI (1921) s.v. Keras, 257-262; K. LEHMANN-HARTLEBEN, Das Kap Hieron und die Sperrung des Bosphorus. Janus I (Festschrift Lehmann-Haupt; Wien-Leipzig 1921), 168-181; T. J. ARNE, Den äldsta bebyggelsen vid Bosporen. Fornvännen 17/18 (1922/23), 112-128; C. F. LEHMANN-HAUPT, Aus und um K'pel. Klio 18 (1923), 366-374; Klio 17 (1922), 269-282; E. GERLAND, Byzantion und die Gründung der Stadt K'pel. BNJ 10 (1933), 93-105; E. MAMBOURY, AA, 1934, 49-62; K. HANELL, Megarische Studien. Lund 1934, 123-128, 142-144, 211-214; P. KRETSCHMER, Byzantion. *Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου* (Atina 1935), 217-218; H. SCHÖNEBECK, Die griechische Stadmauer von Byzanz. AA 1936, 36-52 + A. M. SCHNEIDER, BZ 37 (1937), 154; G. MARTINY, The Great Theatre, Byzantium, Antiquity 12 (1938), 89-93; L. ROBERT, Hellenica XIV 6: Inscription de C'ple, RevPhil, 1939, 187-189; K. BITTEL, Kleinasiatische Studien (IstMitt 5), Istanbul, 1942, 164-170; E. DALLEGGIO D'ALESSIO, Galata et ses environs dans l'antiquité, REB 4 (1946), 218-238; L. ROBERT, Hellenica 7 (1949), 38-44, 128-131; F. W. WALBANK, Polybius on the Pontus and the Bosphorus. Studies Presented to D. M. Robinson I (St. Louis 1951), 469-479; A. M. SCHNEIDER, Gnomon 23 (1951), 273-274; A. ERZEN, İstanbul Şehrini Kuruluşu ve İsimleri, Belleten 18 (1954), 131-154; W. P. NEWSKAJA, Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche (Moskova 1953), Leipzig, 1955; L. ROBERT, Hellenica 10 (1955), 38-45; Hellenica, 11/12 (1960), 578-580; A. ERZEN, Über die Gründung und den Namen der Stadt Istanbul, Akten 11. IntByzKongr 1958 (München 1960), 144-149; R. GÜNGERICH (ed), Dionysii Byzantii Anapli Bosphori, Berlin, 1958; W. MÜLLER-WIENER, Zur Frage der Stadtbefestigung von Byzantion, BJbb, 161 (1961), 165-175; H. BENGTON, Neues zur Geschichte des Hellenismus in Thrakien, Historia, 11 (1962) 18 (26)-28; N. FIRATLI, Les stèles funéraires de Byzance Gréco-Romaine avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par L. ROBERT (BiblArchHistInstFranç d'Archéologie d'Istanbul XV), Paris, 1964; E. SCHÖNERT-GEISS, Die Münzprägung von Byzantion. I: Autonome Zeit, Berlin, 1970, II: Kaiserzeit, Berlin, 1972.

Buluntular:

A. G. PASPATES, *Περὶ τῶν ἐν Κ' πόλει ἀνασκαφῶν ἐπὶ τοῦ Θεακικοῦ σιδηροδρόμου*. ΚΕΦΣ. 6 (1873), 46-64; S. ARISTARCHES, ΚΕΦΣ -Parartema 16 (1885), 3-4 (No. rd.); J. H. MORDTMANN, AM 10 (1885), 18-20; E. KALINKA, Antike Inschriften in K'pel und Umgebung. Archäol.-epigraph, Mittlg 19 (1896), 58-61; MILLINGEN, Walls 14; T. WIEGAND, Inschriften aus der Levante, AM 33 (1908), 145-149; AM 36 (1911), 287-291; M. SCHEDE, AA 1929, 325-368; ARIF MÜFİD (MANSSEL), AA 1931, 174-210; AA 1933, 115-140; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 279; L. ROBERT, Hellenica 9 (1950), 56-66; 10 (1955), 17-24; N. FIRATLI, AAMusIst 8 (1958), 74; L. ROBERT, BullEpigr (1960), 215ff.

b) KONSTANTİNOPOLİS

Konstantinopolis'in tarihi, adının değişmesi ve Byzantion surlarının yinelenmesiyle birlikte, –Iliion'da oluşturulması tasarlanan bir başkent ile ilgili karmaşık planlar yüzünden biraz sekteye uğramış olsa da– 324 yılında başlar. 326'da Constantinus ile Roma'nın pagan üst tabakası arasındaki görüş farklılıkları, 324-328 yıllarının henüz netlik kazanmamış gelişim sürecini Boğaz kıyılarındaki kentin lehine etkiler. Kent 328 yılında yeni yönetim merkezi ilan edilir ve görkemli bir yapılanma süreci başlar. İmparator, ortalama 6 kilometrekare genişletilmiş kentin sınırlarını, maiyetiyle birlikte geleneksel töreye göre belirler. Kentin eski tapınakları, gelir getirmeseler de, olduğu gibi kalır. Başlayan bu yoğun imar çalışmaları için her yerden inşaat malzemesi ve işçi getirilir.

Constantinus'un kurduğu kentin planına ait bilgilere, günümüzün son derece değişmiş kent planından yola çıkıp ulaşılamaz. Ancak kentin önceden tasarlanmış bir şemaya göre yapıldığı varsayılabilir. Bu şema ise, Romalıların İmparatorluk dönemlerinde kentin inşasında kullandıkları ızgara planlı şema değildir. Bunun tam tersi olarak birbirinden yelpaze biçiminde ayrılan ana caddeler ve bunları kesen büyük caddeleri öngören bir şemadır. Havariyyun Kilisesi ve Büyük Forumlar gibi önemli yapılar kentin engebeli yapısından yararlanılarak inşa edilir. Büyük ana caddelerin –iki sahil yolu ve kentin ortasında çatallaşan Mese, iki meydan (Augusteion ve Forum Constantinus), kenti çevreleyen sur, Büyük Saray ve piskoposluk kilisesi Aya İrini, Rhea ve Tykhe tapınakları– yapımının yanı sıra, Septimius Severus tarafından başlatılan Hippodrom ve Zeuksippos Hamamı gibi büyük yapıların inşası da tamamlanır. Ayrıca Senato, Milion, Praetorium, Capitol gibi pek çok resmi daire inşa edilir ve bu arada Roma'nın büyük ailelerine mensup kişiler, göçe teşvik edilerek kentte yaptırılan yeni saraylara yerleştirilir. Bu yeni kent, göçmenlere –332'den itibaren– tahılın dağıtımı dahil,

belli ayrıcalıklarla (*ius italicum*) daha çekici hâle getirilir. Tahıl için eski liman bölgesinde ve güney kıyısında ambarlar inşa edilir. Kentin kuzey ucundaki bir tepede ise Constantinus, Havariyyun Kilisesi ile bağlantılı olan anıtsal mezarının yapımını başlatır.

Pek az kalıntının dışında, daha çok edebi kaynaklar aracılığıyla fikir sahibi olduğumuz Roma devlet mimarisinin biçimsel özelliği, bu yeni yönetim merkezinin politik önemini göstermektedir. Rölikler kiliseye ait rütbeleri yansıtır, imparatorluğun her bir köşesinden getirilen antik sanat eserleri, eksik olan geleneğin yerini alırlar. Bu bileşim, bin yılı aşkın bir süre geçmişe göre yönlendirilmiş bir kentin tinsel ve sanatsal gelişimini biçimlendirecektir. Roma'yı en ince ayrıntılarına kadar örnek alarak inşa edilmiş kentin 11.5.330 tarihinde görkemli bir dini merasimle açılışı kutlanır. "Nea Roma" kısa zamanda eski başkentün ününü aşacak duruma gelecektir. Ancak bu yeni başkentün gerek resmi, gerekse dini mercilerinin yapılanması sırasında doğal olarak sayısız sorunla karşılaşılır. Yönetim önceleri Prokonsül'ün, 359'dan itibaren ise praefectus urbi'nin (vali) başkanlığında sürdürülür. Piskoposluğun yeri ise, eski patrikhanelerle yaşanan uzun süreli tartışmalardan sonra 381 yılındaki konsil sonucu kesinleşir.

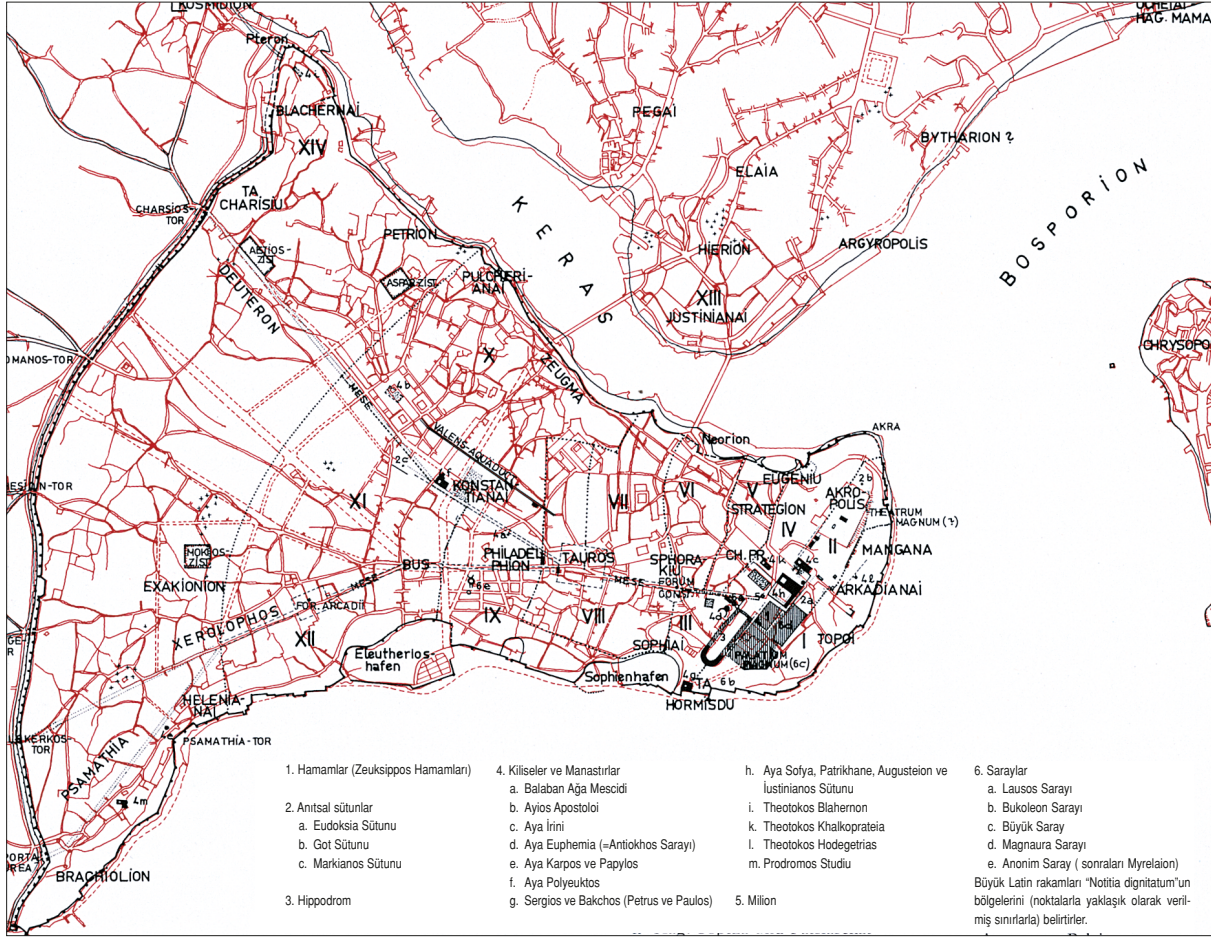
Constantinus'un yoğun inşa eylemi, oğlu Constantius ve bir ölçüde onun halefi tarafından sürdürülür: Surların yapımı ile Birinci Aya Sofya, Constantinus tarafından başlanmış olan Havariyyun Kilisesi'nin inşası bu dönemde de devam eder. 345 yılında Constantius, Havariyyun Kilisesi'nin güneydoğusundaki büyük ve ancak 4. yüzyılın sonunda yapımı bitirilen Konstantinianai Hamamları ile ona komşu olan ve aynı adı taşıyan sarayın yapımını başlatır. Kentin su gereksinimi, surların hayli dışından döşenmiş toprak altı borularının ve çok sayıda büyük sarnıcın yapımıyla karşılanır. 368-373 yıllarında Valentinianus'un yaptırdığı sukemeri ile günümüzde bile etkileyiciliğini koruyan anıtsal mimari doruk noktasına ulaşır. Kent

surlarının çıkışındaki caddelerin iki yanında nekropoller yer alır. Kentin çevresinde yüksek mevki sahiplerinin büyük çiftlikleri bulunur. Bu bölgelerde 380'lere doğru ilk iki manastır ve pek çok küçük kilise yapılmıştır.

Constantinus ve halefleri yeni kentin çevresinin ölçümünü yapar, inşaat alanlarını belirler, ama inşaatı gerçekleştirdikleri bölge, kentin merkeziyle sınırlı kalır. Ancak 4. yüzyılın sonunda ve 5. yüzyılın başında eski planda, kentin eksenini boyunca öngörülen meydanlar yerlerini alırlar: Forum Tauri (yak. 380-393), Forum Bovis ve son olarak Kserolophos üstündeki Forum Arcadii (yak. 402-421). Kentte imparator ailesinin mensupları için yapılan saraylar (Flaccillianum Sarayı, Placidianum Sarayı, buna ek Domus Marinae, Arcadiae ve Placidiae Augustae), kentin engebeli coğrafyası nedeniyle geniş setler üzerine inşa edilmiş olup günümüzde bu mimariden kalan yegâne kalıntılardır.

5. yüzyıldan günümüze kadar kentin çevresini ve çehresini belirlemiş öğelerden biri, II. Theodosios'un (408-450) ilk yıllarında, Praefekt Anthemios'a yaptırdığı ve kenti çepeçevre kuşatan yeni surlardır. Bu gereksinim yoğunlaşan nüfustan kaynaklanır ve kentin alanı böylece 6 kilometrekareden yaklaşık 14 kilometrekareye çıkar. Genişletilen bu kent alanı -424/430'da yazılan Notitia Urbis'e göre- 14 bölgeye (*ῥεγεῶνες, κλίματα*) ayrılır. Bu bölümler 322 vici (*γειτονίαι*) yönetim birimi içerirler ve komşu oldukları daha büyük bölgelerin adlarını taşırlar. Nüfusun organizasyonu için loncaların yanı sıra, renkleri ile tanımlanan sirk partileri (*δημοί*, önemli bir rol oynamışlardır. Bu rol sirkteki etkinlikleri aşar; politik, az da olsa askeri organizasyonları belirleyen sosyal gruplara özgü bir nitelik kazanır. Bu grupların kentteki belli bölgelerle olan ilişkileri hâlâ tartışmalı bir konudur.

Konutların biçimleri ve kent planlamasına göre semt yerleşimleri hâlâ bilinmemektedir. Gene de kentin içindeki bölgelerde 5-6 katlı yapılar olduğunu varsayabiliriz. Ancak bunların giderek

2. Konstantinopolis'in (4-7. yüzyıl) metinde değinilen anıtlarla ve önemli yerlerin adlarıyla konumu. Ölçek 1:50.000.

çoğalması, hem evlerin yüksekliğine hem de aralarında bırakılması gereken mesafeyle ilgili katı kısıtlamalara yol açmıştır. (CodTheod XV 1, 38-39; CodJust VIII 10). Bu yasalar sadece merkezdeki oturma koşullarını ve kuşkusuz yeterli olmayan su gereksinimini düzenlemenin dışında, imparatorluğu temsil kaygısıyla da olacak, kent görüntüsünün estetik bir nitelik taşımasını amaçlar. Bu ise büyük sütunlu caddelerin yapılması, sokaklara ve meydanlara heykeller ve anıtlar yerleştirilmesi, aynı zamanda kamusal ve dini yapıların mozaik ve heykellerle süslenmesi ile sağlanır (CodTheod XV 1, 25, 44-46, 50). Kiliselerden az sayıda da olsa günümüze kalan bölümler, yüksek rütbeli devlet memurlarının yaptırdıkları hayır kurumları, imparatorlar ya da saltanat mensupları tarafından inşa edilen çok

sayıdaki yapıdan kalan tek tek parçalar, bu sınıfsal başarıların somut kanıtlarıdır. Bunların arasında İkinci Aya Sofya, Theotokos Khalkoprateia ve Theotokos Hodegetria kiliseleri, Polyuktos, Markos, Laurentios gibi yapılar sayılabilir. Bu kiliselerin konumları, kent planlaması ile ilgili tasarımlardan çok arazi sahipleri tarafından belirlenmiş olmalıdır.

Dini merkezden bağımsız olarak, Aya Sofya'nın yanında yer alan patrikhanenin ve 357'den beri varolan kütüphanenin bitişiğinde, Yerebatan Sarnıcı üstündeki bazilikada bir üniversite kurulur ve bu üniversite 425 yılında Capitol'a taşınır. Buraya akın eden önemli bilim adamları sayesinde kent, zamanının düşün hayatının merkezi haline dönüşür; ama kuşkusuz en önemli rolü teolojik tartışmalar alır.

Keşişlerin tartışmaları nedeniyle ortaya çıkan gerilimleri önlemek için 390-392 yıllarında manastırların kentlerden çıkarılmalarıyla (“loca desertata”) ilgili konulan yasalara rağmen, surların içindeki manastırların sayısı oldukça çoğalmıştır. Özellikle de güneybatıda ve Lykos Vadisi’nde olduğu gibi az nüfuslu yerlerde bu artış göze çarpmaktadır. 448 yılında Eutykhes görevden alındığında 23 manastır baş rahipler tarafından temsil ediliyordu; 518 yılında bu sayı en az 53’e, 18 yıl sonra ise 73’e çıkmıştı. Ancak manastırların sık sık ad değiştirmeleri bunların gelişimlerini tek tek izlemeyi zorlaştırır. Batı kesiminde ise, ayrıntılarıyla bilinmemekle birlikte, Got birliklerinin kampları ve ailelerinin konutları vardı; surların birkaç kulesi de askerî amaçla kullanılmaktaydı.

Her ne kadar Konstantinopolis’in en önemli rolü hem başkent, hem de imparatorun oturduğu yer olduğundan kaynaklanıyorsa da, bu kentin bir ekonomi merkezi olarak da önemi azımsanamaz. Hızla artan nüfus büyük limanları ve ambarları gerekli kılar. Bunlar da kısmen Haliç’te, eski limanda, kısmen yeni inşa edilmiş Eleutherios Limanı’nın çevresinde, yani güney kıyılarında inşa edilir. Böylece Mısır’dan gelen tahıl için önemli ambarlar oluşur. Mangan Bölgesi’ndeki devlet işletmeleri, Zeuxippos Hamamları, gerek zanaatçıların Mese’nin kuzeyindeki, gerekse Μακρὸς Ἐμβολος deki işyerleri kentin geçim kaynağı oldukları gibi, kıtalararası ticarete de olanak sağlarlar.

Ancak kentin yapılanması ve gelişmesi hiç de kolay olmaz. Her on yılda bir depremler ya da büyük yangınlar* kenti yoklamış, tahribata neden olmuştur: 407, 417, 433, 437*, 447, 448*, 450, 465*, 475*, 477, 491*, 512*, 525, 526, 532*, 542. 532’de Nika İsyanı’nda isyancılar tarafından çıkartılan bu büyük yangınlardan birisi, inşaat düşkünü Doğu Romalı İmparator I. İustinianos’a, kentin Aya İrini Kilisesi, Saray ve Constantinus Forumu arasında kalan yıkılmış merkezini yeniden imar etme olanağını verir. Sarayın bölümleri, Zeuxippos Hamamları, Aya İrini Kilisesi ve bitişti-

ğindeki Sampson Hastanesi yeniden yapılır. Ancak bütün bunlar arasında öncelik Aya Sofya’ya tanınır ve İmparator Aya Sofya’nın önündeki Augusteion’da, I. Theodosius tarafından diktirilen sütunun üzerine, kendini ata binmiş olarak gösteren heykelini koydurur. İustinianos kentte ve etrafında çok sayıda önemli kilise ile manastır yaptırır. Bunlar arasında Petrus ve Pavlos kiliseleri, eski Hormisdas Sarayı’nda Sergios ve Bakchos ve ikinci anıtsal mozolesi ile Havariyyun Kilisesi yer alır.

Trakya ve bazı Asya bölgeleri ile Boğaz’da çok sayıda manastırın yanında, 5. yüzyılda pek çok villa da yapılmıştır. İustinianos Asya kıyısında Hiera’da (Fenerbahçe) büyük bir yazlık villa inşa ettirir. Haliç’in diğer kıyısındaki Sykai ve daha kuzeydeki varoş Hagios Mamas dışında, bu bölgenin Konstantinopolis’le olan ilişkisi sınırlıdır ve kendi bağımsızlığını korur. Osmanlı döneminde ve günümüzde ise bu bölgeler kentin içinde yer alırlar. İustinianos, kentin dış bölgelere doğru sınırsızca genişlemesini istemez. Bu nedenle denetim dışı köylerden ve dışarıdan kente yerleşmeye karşı çok etkili önlemler alır. Kentin 0,6-1 milyona ulaşan nüfusu, bu nüfusun yiyecek gereksinimini, sosyal yardımları ve bütün bunların yanı sıra politik ve kentsel yönetimdeki zorluklar da bu tür sınırlamaları gerekli kılar.

E. GEBHARDT, Studien über das Verpflegungswesen von Rom und C’pel in der späteren Kaiserzeit, Dorpat, 1881; R. PÖHLMANN, Die Übervölkerung der antiken Großstädte im Zusammenhang mit der Gesamtentwicklung städtischer Zivilisation, Leipzig, 1884; J. STRZYGOWSKI, Die Tyche von K’pel, Analecta Graeciensia. Feschr. 42 Verslg. dtsh. Philologen, Graz, 1893, 141-153; T. PREGER, Das Gründungsdatum von K’pel, Hermes 36 (1901), 336-342; 37 (1902), 316-318; Konstantinos-Helios, Hermes 36 (1901); J. MAURICE, Les origines de C’pel. Les dates de la dédicace et de l’inauguration... MAntFr 1904, 281-290; V. SCHULTZE, Altchristliche Städte und Landschaften I: K’pel (324-450), Leipzig, 1913; L. BRÉHIER, Constantin et la fondation de C’ple, RevHist 119 (1915), 241-272; D. LATHOUD, La consécration et la dédicace de C’ple, EO 23 (1924), 289-314; EO 24 (1925), 180-201; C. EMEREAU, Notes sur les origines et la formation de C’ple, RA V 21 (1925), 1-25; C’ple sous Théodose le Jeune, Byz 2 (1925), 109-122; E. GERLAND, Byzantion und die Gründung der Stadt K’pel, BNJ 10 (1932/34), 93-105;

A. FROLOW, La dédicace de C'ple dans la tradition byzantine, *RevHistReligions* 127 (1944), 61-127; R. JANIN, Notes sur les régions de C'pel, *REB* 3 (1945), 29-42; A. ALFÖLDI, On the Foundation of C'pel, *JRS* 37 (1947), 10-16; P. BRUNN, *Fins Tidskrift* 146 (1946), 45-60; G. DOWNEY, Justinian as Builder, *Art-Bull* 32 (1950), 262-266; R. JANIN, Les églises et monastères de C'ple byzantine, *REB* 9 (1951), 143-155; E. MANNI, La fondazione di C'poli in un passo del ChronPasch. *Atti VIII CongrIntStudi Biz I-SBN* 7 (1953), 416-419; A. ALFÖLDI, Die Gründung von von K'pel, *Atlantis* 25 (1953), 155-159; P. GOUBERT, Edifices byzantins de la fin du siècle, *OCP* 21 (1955), 102-108; F. W. DEICHMANN, Studien zur Architektur K'pels im 5. und 6. Jh., *Baden-Baden*, 1956; F. HAMPE, Die Gründung von K'pel. Festgabe H. Steinacker, (München 1956), 10-21; L. VOELKL, Der Kaiser Konstantin, *Annalen einer Zeitenwende*, München 1957; J. VOGT, *RAC* III (1957), 348-353; G. BECATTI - F. W. DEICHMANN, Constantinopoli, *EAA* III (1959), 880-917; K. KRIESES, Über den Wohnhaustyp im frühen K'pel, *BZ* 53 (1960), 322-327; G. DOWNEY, C'ple in the Age of Justinian, *Norman*, 1960; A. W. BYVANCK, Rom en C'ple in de vierde eeuw, *Mededelingen NederlHist Inst te Rom* 31 (1961), 71-122; D. JACOBY, La population de C'ple à l'époque byzantine, *Byz* 31 (1961), 81-110; JANIN, *CB* 21-42; H. G. BECK, K'pel - das neue Rom, *Gymnasium* 71 (1964), 166-174; K'pel. Zur Sozialgeschichte einer frühmittelalterlichen Hauptstadt, *BZ* 58 (1965), 11-45; D. J. GEANAKOPOLOS, Church Building and "Caesaropapism" AD 312-565, *GRBS* 7 (1966), 167-186; E. FENSTER, *Laudes Constantinopolitanae* (MiscByzMonac 9; München, 1968); G. DAGRON, Les moines et la ville. Le monachisme à C'ple jusqu' au Concile de Chalkedon (451), *TM* 4 (1970), 229-276; O. FELD, Constantinopoli, *EAA-Suppl* 1970 (Rom 1973), 264-267; H. G. BECK, Studien zur Frühgeschichte K'pels. (MiscellByz Monac 14), München 1973: (1-26 H. G. BECK, Großstadtprobleme, K'pel vom 4.-6. Jh.; 27-48 G. PRINZING, Zu den Wohnvierteln der Grünen und Blauen in K'pel; 49-120 V. TIFTIXOGLU, Die Helenianai nebst einigen anderen Besitzungen im Vorfeld des frühen K'pel; 121-134 C. STRUBE, Der Mauerbau in 60 Tagen; 179-227 G. PRINZING - P. SPECK, Fünf Lokalitäten in K'pel); A. CAMERON, Demes and Factions, *BZ* 67 (1974), 74-91; G. DAGRON, Naissance d'une Capitale. C'ple et ses institutions de 330 à 451 (*BiblByzant-Etudes* 7), Paris, 1974.

İustinianos tarafından bir kez daha birleştirilmiş imparatorluğun dağılışı ve 7. yüzyılda topraklarının bir bölümünün kaybedilmesi, ekonomik olanakların giderek tükenmesi, kentin gelişimini engeller. Ayrıca kent 543'den beri veba salgınlarıyla, depremlerle, yangınlarla boğuşmaktadır. 7. yüzyılın başından itibaren ise doğrudan doğruya düşmanları tarafından tehdit edilmeye başlar: 605 ve 615'de Pers birlikleri Khalkedon'a dayanırlar, 626'da kent güçlü bir Avar-Slav ordusu tarafından

saldırıya uğrar, 668 yılında Khalkedon yakınlarında Arap birlikleri görülür ve 674-678 yıllarında Araplar kenti hem karadan hem denizden kuşatırlar; 8. yüzyılın başında Bulgarlar, 716-718'de güçlü birliklerle tekrar Araplar ve 813'de bir kere daha Bulgarlar saldırır. İlk kez 717'de sözü geçen Haliç'teki güvenlik zincirinin, surlar ve limandaki hisarların oynadıkları rolün önemi ortaya çıkar ve imparatorların bu dönemde neden yoğun biçimde bunların yapımına ağırlık verdiklerini anlamak kolaylaşır. Bu arada kentin gereksinimlerini sağlamada büyük rol oynayan bir dönemin gelişmiş köyleri de hasar görür. Kentin nüfusu ise -746-747'de yeni bir veba salgını sonucu- endişe verecek biçimde azalır. Bütün bu dıştan gelen tehditlerin yanı sıra, kent 726-843 arası ikonakırıcılık döneminde güçlü iç çatışmalar yaşar. Bu çatışmalar, kiliselerin ve manastırların görünümünü, ama aynı zamanda eski resimlerin tahrip edilmesiyle kentin pek çok meydanının da görüntüsünü değiştirir.

Konstantinopolis'in 7. ve 10. yüzyıl arası döneminden az sayıda yapı kaldığından, kentin o zamanki görüntüsünü yeniden oluşturmak kolay değildir. VI. Leon'un 71. ve 113. novellalarından, 8. yüzyıldaki düşüş döneminden sonra yeniden yükselmeye başlayan nüfus nedeniyle kentte yoğun bir yapılanmaya doğru gidildiği hakkında bilgi edinilebilir. 9. yüzyılda yapılanmaya ait eski yasalar yenilenir. 626'da yıkılan su tesislerinin 766 yılında V. Konstantinos tarafından yeniden yapılması da böyle bir canlanmanın kanıtıdır. Batıya doğru genişletilen Büyük Saray ile ilgili bilgiler günümüze erişmiştir; I. Romanos, Bonus Sarayı'nı, Myrelaion Manastırı ile birlikte yanındaki sarayı yaptırır ve birkaç kiliseyi yeniden onartarak halefi VII. Konstantinos gibi kentte pek çok Ksenodokhia kurdurur.

İkonakırıcılık döneminde en büyük zarara uğrayan, çok sayıdaki manastır olmuştur. Bu manastırlar 766 yılında topraklarının bir bölümünü yitirirler, V. Konstantinos tarafından kısmen de olsa kapatılırlar; ama 9. yüzyılda tinsel ve sosyal mer-

kezler olarak önemlerini yeniden kazanırlar. Artık manastırlar kentin her tarafına dağılmışlar, özellikle kentin geleneksel ağırlık noktaları olan kuzeybatıdaki Petra'da ve güneybatıdaki Psamathia (Samatya)'da yoğunlaşmışlardır. Buralarda, eski idam meydanının yakınlarında (*Κροίσις* ya da *τὰ Πελαγίου*) ileriki yıllarda ünlenen Andreas Manastırı, sahil bölgesinde ise 8. yüzyıl sonu 9. yüzyıl başında özellikle önem taşıyan Prodromos Manastırı *ἰὼν Στουδίου* ve ona ait konutlar vardır. Bazı manastırların sahip buldukları araziler nedeniyle hem taşrada hem de şehirde çok güçlenmeleri sonucunda, 964'de Nikephoros II. Phokas ve 996'da II. Basileios, manastırlara ait bu toprakların çoğalmasını ve yeni manastırların kurulmasını engelleyen yasalar çıkartır. Ancak bu yasalar kısa sürede geçerliliklerini yitirirler.

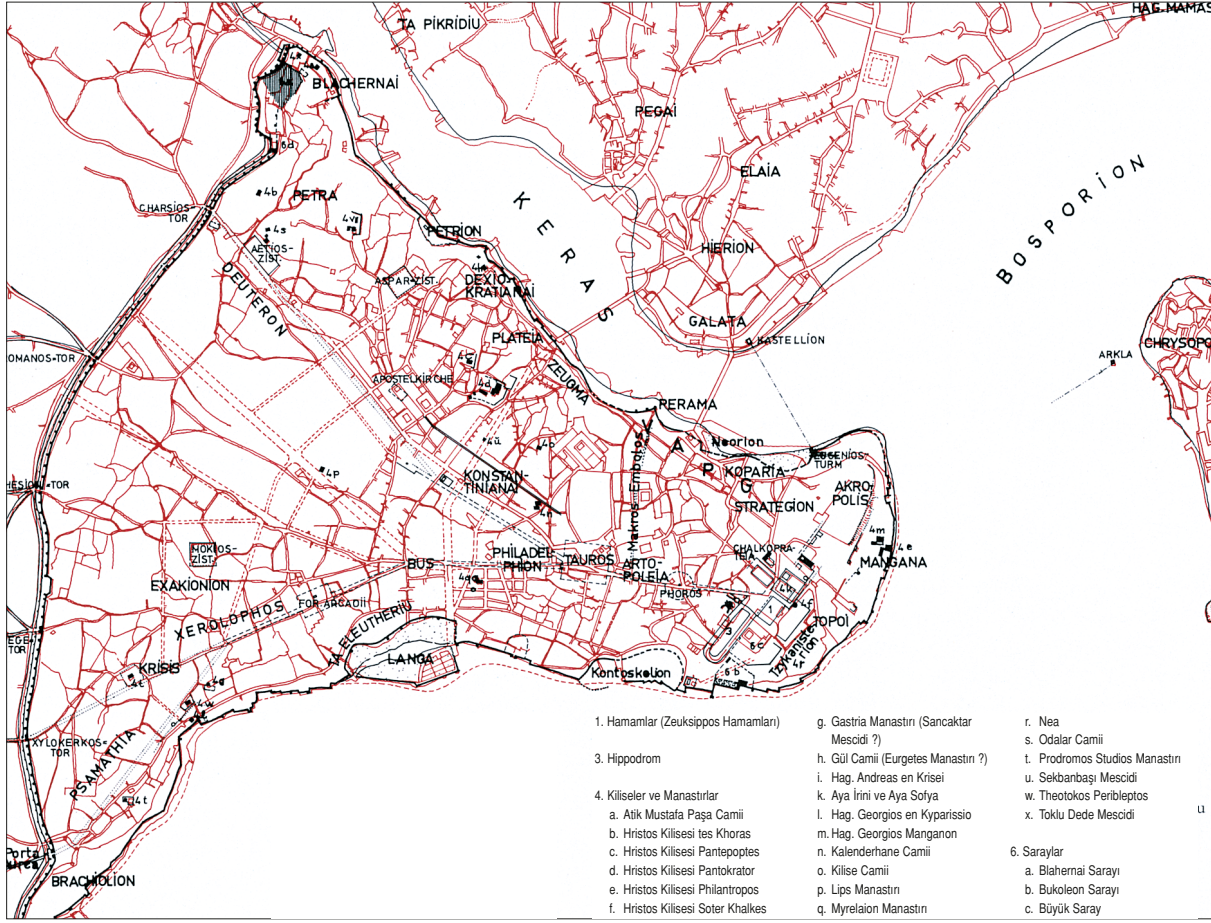
843 sinoduyla son bulan ikonakırıcılık dönemi ve 9. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk sınırlarının güvenceye alınmasıyla birlikte Makedon İmparatorları çok parlak bir dönem başlatırlar ve bundan başkent de payını alır: 843'den sonra bir çok kilise yeni resimlerle süslenir, I. Basileios (867-886) tarafından 25 kilise onartılır ve 8 tane yeni kilise inşa ettirilir. Bunlar arasında 877-881'de yaptırılan ve gelecekteki kilise mimarisine öncülük edecek olan Büyük Saray'daki Nea Kilisesi de vardır. Magnaura Sarayı'nda ise 863 yılında üniversite yeniden kurulur.

VI. Leon'un çıkardığı kanunlar ve bürokrasinin merkezileştirilmesi, yönetim merkezi olan Konstantinopolis için büyük önem taşır. Ama aynı derece önemli olan başka bir şey de VI. Leon'un ekonomik yaşamın düzenlenmesiyle ilgili yazdığı (*Ἐπαρχικὸν βιβλίον*) kitaptır. Bu kitapla VI. Leon, yiyecek maddelerinin temini ve kentteki zanaatla ilgili uğraşları tüm ayrıntılarına kadar düzenler. Güneydeki limanların kullanılmaz duruma gelmesiyle, etkinliklerin merkezi Haliç ve Mese arasındaki bölgeye kayar. Bu arada kullanılmayan eski büyük meydanlar giderek ticari amaçlarla kullanıma açılır. Zanaatkarların etkinlik gösterdikleri

sahalar ise, genelde yerleşim yerleri olarak kullanılmaz. Ekonomik ve kısmen politik hayatın taşıyıcıları, çok sayıdaki loncalardır. 11. yüzyılın ikinci yarısında, Makedonya Hanedanı'nın çökmesi üzerine eyaletlerdeki asker kökenli soylular ile başkentteki memur aristokrasisi arasında yaşanan çatışmalara, bu loncalar yoğun biçimde katılırlar.

Bu savaşların sonucunda I. Aleksios ile başa geçen Komnenos Hanedanı kökten değişiklikler başlatır: Kuzeyde Yeni Blakhernai Sarayı'nın ve onun hemen ardından yeni surların yapımı kent merkezinin önemini azaltarak eski sarayın önemini yitirilmesine neden olur. Pantokrator Manastırı'nın kent planlamasıyla belirlenen önemli bir yerde, kentin merkezinde yeniden yapılmasıyla İmparatorun anıtsal mezarını barındıran Havariyyun Kilisesi eski önemini yitirir.

Daha sonraki değişikliklerin temelinde yeni göçler yatar. Normanlı paralı askerlerin yanı sıra, öncelikle İtalyan tüccarlar kente gelirler. Bu dönemlerde doğudaki Selçuklu istilâları nedeniyle Ermenilerin göçü sona erer. Amalfi'den ve Venedik'ten gelen tüccarlar 10. ve 11. yüzyıllarda kentte etkinlik göstermektedirler. Bunlar Komnenos'ların liberal ekonomi politikası döneminde Pisalılarla birlikte 11. yüzyılın sonu ile 12. yüzyıl başlarında yerleşme hakkına sahip olurlar ve donanmalarının da yardımıyla oldukça gelişmiş tesisler kurarlar. Böylece 12. yüzyılda liman bölgesinde, batıda, Drungarios –ve Perama– Kapısı arasında Venedik kolonileri içinde, kendi kiliseleri, ambarları ve konutlarıyla bir yerleşim merkezi oluştururlar. Doğuda ise Amalfililer ve Pisalılar oturur. 1155'de Cenovalılar Neorion Limanı'nın yanındaki *Κοπάρις* da bir sokak ve bir de yokuşa sahip olurlar. Rus tüccarları bugünkü Beşiktaş'a tekabül eden Mamas varoşuna yerleşirler. Yahudiler ise Galata'nın batısında, Haliç'in öte tarafında otururlar. Kente gelen ziyaretçiler, Konstantinopolis'in 12. yüzyıl ortalarındaki yabancı nüfusunu 60.000 kişi olarak tahmin etmişlerdir. Bu, ekonomi için belirleyici, aynı zamanda kentin iç güvenli-

3. Konstantinopolis'in (8-12. yüzyıl) metinde değinilen anıtlarla ve önemli yerlerin adlarıyla konumu. Ölçek 1:50.000.

ği açısından da önemli bir sayıdır. O dönemlerde hem yabancıların kendi aralarında, hem de Latinleri pek sevmeyen Yunan halkı ile yabancılar arasındaki kavgalar yaygındır. I. Manuel'in 1171 yılında 10.000 Venedikli'yi tutuklatmasından sonra, 1182'de Yunanlıların kanlı bir isyanı, Latinleri birkaç yıl için kentten uzaklaştırır.

Angelos'lar döneminde imparatorluğun çöküş sürecine girmesi nedeniyle bir yandan ortaya çıkan gerginlikler, öte yandan İtalyan donanmasının büyüme arzusu, 4. Haçlı Seferi'ne çıkan ordunun Konstantinopolis'e yönelmesiyle sonuçlanır. Galata kuşatıldıktan ve Haliç'teki emniyet zinciri yok edildikten sonra kent 1203'te ilk kez işgal edilir ve 1204 yılında ise ikinci kez ele geçirilir. Her iki seferde de kent büyük hasara uğrar. Kentin yoğun nüfuslu kuzey ve doğu bölgeleri ile imparatorluk

sarayı ve Mese yakılır. 1204'te kent işgal edildikten sonra üç günlüğüne yağmacıların eline bırakılır. Çok sayıda kentli yaşamını yitirir, bazıları varoşlara, bazıları da hâlâ Bizans toprakları olan Anadolu'ya kaçar.

Ele geçirilen büyük ganimet ve topraklar paylaşıldıktan sonra, Latin imparatoru Baudouin ve Venedik'ten gelen bir Latin patrik bu harap ve nüfusu hayli azalmış kenti yerleşim merkezi olarak seçerek eski Yunan meslektaşlarının saraylarına yerleşirler. Otuzun üzerinde kilise ve manastır Latin din adamlarının ya da aynı kökenli rahiplerin eline geçer. Bu arada iki Latin parti arasındaki yetki çatışmaları süregelmektedir. Bir yandan nüfusun azalması, ama aynı zamanda dini inanç farklılıklarından kaynaklanan bakımsızlık nedeniyle pek çok kilise ve manastır yıkılır.